

АРХІВИ УКРАЇНИ

У НОМЕРІ:

Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці та завдання Археографічної комісії АН УРСР

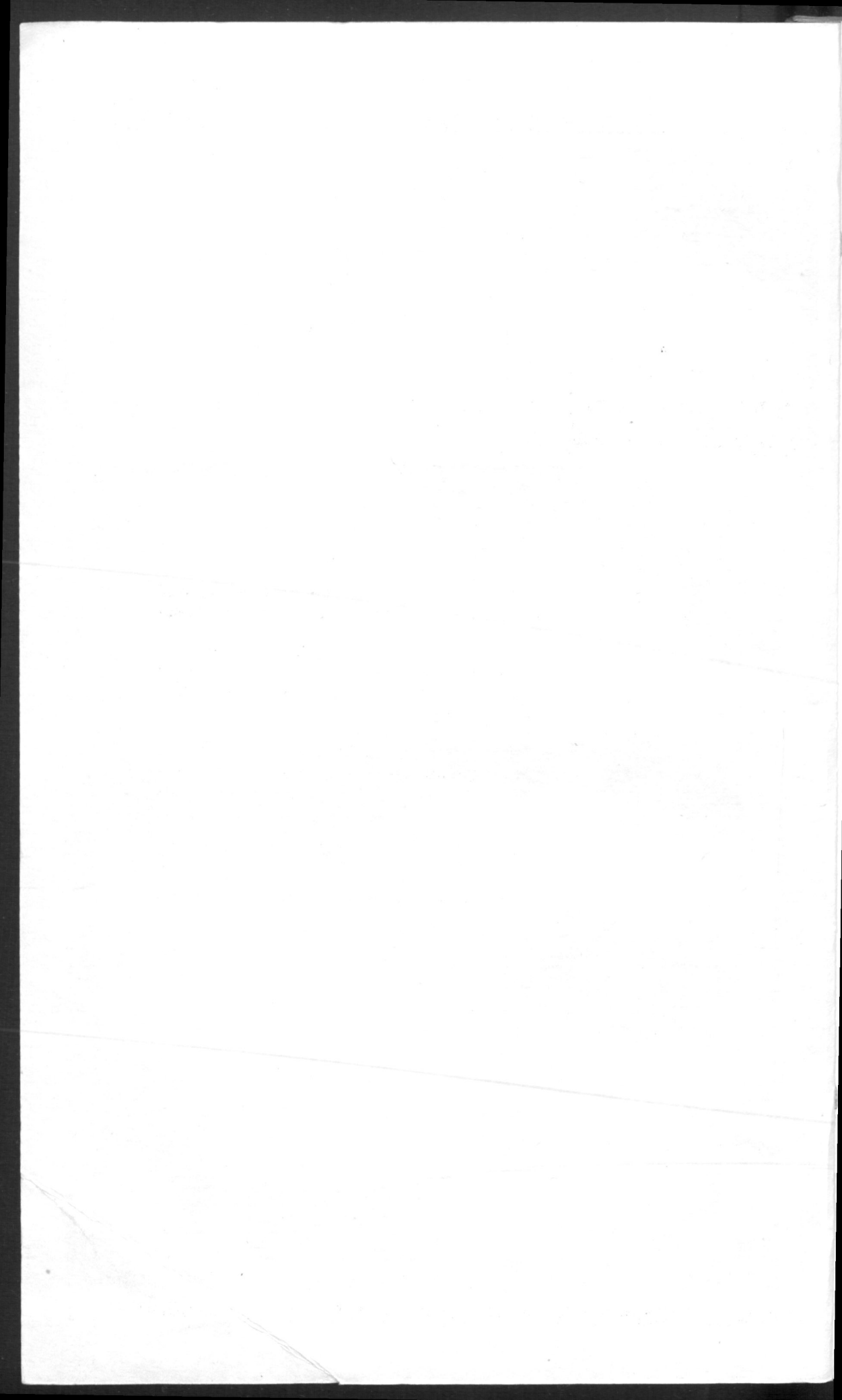
Добірка маловідомих кінофотодокументів з фондів ЦДАКФД УРСР (До 150-річчя фотографії)

Чернігівський літопис. 1587—1750 рр.

Розширення доступу до документів Державного архіву Дніпропетровської області

Архівні документи до біографії П. О. Куліша

Нововиявлений лист Богдана Хмельницького

АРХІВИ УКРАЇНИ

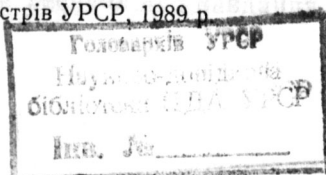
ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р. ВИХОДИТЬ РАЗ НА ДВА МІСЯЦІ

№ 5 (217) 1989

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ

ЗМІСТ

Історичній науці — повноцінну джерельну базу	3
Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження тов. Пшеничного Г. С. орденом Трудового Червоного Прапора	10
З фондів ЦДАКФФД УРСР	11
Публікації архівних документів	
САМАРЦЕВ І. Г. Невідомі листівки київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» 1897—1898 рр.	15
ШАНДРА В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша	20
Теорія і практика архівної справи	
ДАНИЛЬЧЕНКО Г. П. (Дніпропетровськ) Розширення доступу до документів Держ- архіву Дніпропетровської області	28
РОЖКО В. Є. (Луцьк) Використання періодичної преси працівниками госпрозрахун- кової групи Держархіву Волинської області	31
Огляди джерел і документальні нариси	
ШТИВОЛОКА О. І. Документи ПА ІІП при ЦК Компартії України про прийом під- пільними організаціями і партизанськими загонами радянських громадян до лав Комуністичної партії на тимчасово окупованій фашистськими загарбника- ми території УРСР у 1941—1944 рр.	36
АЛЕЩЕНКО М. І. (Кам'янець-Подільський) Архівні джерела про участь комітетів незаможних селян у здійсненні ленінського плану культурної революції на Україні (1920—1933 рр.)	43

САРНАЦЬКИЙ О. П. (Запоріжжя) Нові документи з історії участі демократичної інтелігенції в революційному русі (1910—1914 рр.)	45
ЗАРУБА В. М. (Дніпропетровськ) Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «Архіву полковника Іллі Новицького»	50

Пам'ятки вітчизняного джерелознавства

ЗАМЛИНСЬКИЙ В. О., ІВАНЕНКО А. М. «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI — першої половини XVIII ст.	56
Черниговская летопись. 1587—1750	57

Пошуки і знахідки в архівах

ЯКОВЕНКО Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст.	68
МИЦИК Ю. А. (Дніпропетровськ) Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького	71

Критика та бібліографія

КИРИЧУК Ю. А., КАЧАРАБА С. П. (Львів) Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією. Збірник документів і матеріалів	75
БОРЯК Г. В. С. Н. Плохий. Борьба украинского народа с католической экспансией (XVI—XVII вв.)	76
ЧЕРНЯКОВ Б. І. Нове архівознавче джерело з історії української періодичної преси	77

Інформація та хроніка

ШЕПЕЛЮК В. М., НИКИРСА М. Д. В архівних установах республіки	80
Інформація	55, 79

Редакційна колегія:

Б. В. ІВАНЕНКО (головний редактор), Л. М. ВАСЬКО (відповідальний секретар), В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (заступник головного редактора), Л. З. ГІСЦОВА, В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ, М. Ф. КОТЛЯР, С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО, К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ, Г. В. ПОРТНОВ, Н. М. СЛОНЧАК, В. О. ШЕВЧУК, В. Г. ШМЕЛЬОВ, Л. В. ЯКОВЛЄВА

Адреса редакції: 252601, Київ-110, МСП, Солом'янська, 24. Телефон 277-11-24.

Друкарня наукової книги, 252030, Київ, вул. Леніна, 19.
Здано до набору 28.08.89. Підписано до друку 04.11.89. БФ 27617. Формат паперу 70×108¹/₁₆.
Високий друк. Друк. арк. 5. Умовн. друк. арк. 7. Обл.-вид. арк. 8,5. Тираж 7590. Зам. 09-114.

«АРХИВЫ УКРАИНЫ», № 5 (на українском языке). Научно-информационный бюллетень Главного архивного управления при Совете Министров УССР. Издаётся с 1947 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252601, Киев-110, ГСП, Соломенская, 24. Телефон 277-11-24. Типография научной книги, Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 5. Усл. печ. листов 7. Уч.-изд. листов 8,5.

ІСТОРИЧНИЙ НАУЦІ — ПОВНОЦІННУ ДЖЕРЕЛЬНУ БАЗУ

Переломними подіями в житті нашої країни стали 3'їзд народних депутатів і перша сесія обраної ним Верховної Ради СРСР. До їх роботи, ухвалених рішень прикута увага всіх радянських людей. У виступах і дискусіях депутатів, які висловлювали надії, сподівання і волю всіх верств радянського суспільства, йшлося про актуальні проблеми суспільного розвитку.

Характерно, що поряд з наболілими питаннями політики і економіки депутати раз по раз звертаються до складних питань нашої історії. В ім'я торжества історичної справедливості настійно ставиться вимога про прийняття Закону про архіви, посилення державної уваги до архівної справи. Архівісти республіки, наукова громадськість сподіваються, що найближчим часом такий Закон буде прийнято, докорінно, в дусі ідей перебудови, зміниться ставлення до архівів, до трудівників цієї галузі.

З метою всебічного і об'єктивного висвітлення складних і суперечливих процесів минулого необхідно ширше використовувати архівні документи. На це орієнтує істориків, зокрема, й постанова ЦК Компартії України про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР. Важливим моментом у розвитку історичної науки в республіці стало відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР. Нещодавно Президія АН УРСР на своєму засіданні під головуванням Президента Академії наук УРСР Б. Є. Патона розглянула питання роботи комісії. В обговоренні доповіді голови комісії члена-кореспондента АН УРСР П. С. Соханя взяли участь начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР Б. В. Іваненко, завідувач кафедру Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією доктор історичних наук М. П. Ковальський, завідувач кафедру Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка доктор історичних наук В. О. Замлинський. Зважаючи на виняткову важливість цього питання для дальшого поглиблення творчої співдружності архівістів і вчених-істориків у виданні історичних джерел, публікуємо постанову Президії АН УРСР та тези заключного слова Б. Є. Патона на нараді.

Президія Академії наук Української РСР

ПОСТАНОВА

14.06.89

№ 219

м. Київ

Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці і завдання Археографічної комісії АН УРСР

Заслухавши та обговоривши доповідь голови Археографічної комісії АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР П. С. Соханя «Про стан і перспективи археографічної роботи в республіці і завдання Археогра-

фічної комісії АН УРСР», Президія Академії наук Української РСР відзначає важливість піднесення на якісно новий рівень археографічної справи, що відіграє важливу роль у створенні повноцінної фундаментальної джерельної бази, на основі якої тільки й можливо об'єктивно реконструювати історичний процес, відтворювати правду історії, усуваючи так звані «білі плями», виробляти нові підходи і трактування, розширювати тематику й хронологію досліджень, формувати історичну свідомість та виховувати у радянських людей почуття патріотизму й інтернаціоналізму.

Певний досвід публікацій історичних джерел нагромадили гуманітарні установи Академії наук УРСР (інститути історії, літератури ім. Т. Г. Шевченка, мовознавства ім. О. О. Потебні, філософії, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР). Практикувалося видання рукописів і стародруків прогресивним фототипічним способом. Ця археографічна діяльність координувалась з Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, міністерствами, бібліотечними і музейними закладами та іншими установами і відомствами республіки.

Разом з тим слід констатувати, що археографічна робота в республіці становить одну з найзанедбаніших галузей суспільствознавства. Догматизм, тенденційна односторонність, низький науковий рівень публікації джерел, диспропорції у співвідношенні між історичними періодами і обсягом присвяченої їм продукції, що склалися в археографічній практиці у 70-х — на початку 80-х років при повній бездіяльності Археографічної комісії АН УРСР, призвели до того, що з поля зору дослідників випали цілі історичні епохи, різні аспекти багатовікового громадського та етнокультурного буття українського народу. В останні десятиліття стало особливо відчутним падіння престижу видавничої роботи, брак кваліфікованих кадрів археографів, виявився своєрідний «антиджерельний» напрям в історичних дослідженнях.

З метою кардинального поліпшення становища в галузі археографії постановою Президії Академії наук УРСР від 05.10.87 № 315 було затверджено поновлений склад Археографічної комісії АН УРСР. Протягом першого року діяльності комісія визначила основні напрями своєї роботи та передала до друку ряд джерельних видань, підготовлених спільно з архівними установами республіки, зокрема «Описи Київського намісництва 70—80-х рр. XVIII ст.», «Опис України» Гійома де Боплана (факсимільне видання пам'ятки 1660 р. з українським перекладом), перший том праці Д. І. Яворницького «Історія запорізьких козаків» (готуються до друку 2-й та 3-й томи), корпус документів слідчої справи Кирило-Мефодіївського братства у 3-х томах.

Проведена у грудні 1988 р. республіканська нарада археографів дала можливість виявити кадрові резерви з археографічної справи в республіці та розробити перспективний план видань джерел з історії та культури українського народу від найдавніших часів до наших днів (на період до 2000 року). Комплекс накреслених Археографічною комісією заходів цілком відповідає завданням постанови ЦК Компартії України про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР, складовою частиною якої є публікація історичних джерел, видання та перевидання творчої спадщини відомих представників української історіографії, культури, суспільної думки.

Виконання покладених на Археографічну комісію завдань по розвитку археографічної роботи в республіці, реальне перетворення її в науково-методичний і координаційний центр вимагають додаткового кадрового, фінансового, матеріально-технічного і видавничого забезпечення.

З метою сприяння успішній діяльності Археографічної комісії АН УРСР і, зокрема, реалізації перспективного плану підготовки до друку та видання джерел з історії України Президія Академії наук УРСР постановляє:

1. Затвердити Положення про Археографічну комісію АН УРСР.
2. Затвердити розроблений Археографічною комісією АН УРСР Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України на період до 2000 року. Рекомендувати Координаційній комісії по розробці Республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР (акад. І. І. Лукінов) включити зазначений план складовою частиною до проекту програми.

3. На зміну постанови Президії АН УРСР від 05.10.87 № 315 затвердити уточнений склад Археографічної комісії АН УРСР згідно з додатком 2.

4. З метою забезпечення ефективної та систематичної роботи Археографічної комісії АН УРСР:

4.1. Визначити Інститут історії АН УРСР базовою установою по фінансовому і матеріально-технічному забезпеченню роботи Археографічної комісії АН УРСР.

4.2. Вважати доцільним для розширення і активізації археографічної роботи в регіонах республіки організувати відділення Археографічної комісії у м. Львові — на базі Інституту суспільних наук АН УРСР та у м. Дніпропетровську — при Придніпровському науковому центрі АН УРСР на базі Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією.

4.3. Погодитись з пропозицією Відділення історії, філософії та права АН УРСР і Археографічної комісії АН УРСР про організацію в Інституті історії АН УРСР базового структурного науково-дослідного підрозділу чисельністю 12 штатних одиниць та в Інституті суспільних наук АН УРСР — неструктурної групи чисельністю 4 штатні одиниці, маючи на увазі покласти на них забезпечення виконання завдань по теоретичній розробці актуальних проблем археографії та суміжних історичних дисциплін, планову видавничу і пошукову роботу по підготовці до видання історичних джерел, а також науково-інформаційну та бібліографічну роботу.

Встановити на 1990 рік та наступні роки Інституту історії АН УРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР необхідний обсяг бюджетних асигнувань та ліміт чисельності для забезпечення роботи зазначених науково-дослідних археографічних підрозділів та розширення технічних можливостей поліграфічної дільниці.

4.4. Погодитись з пропозицією Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією про організацію спільної базової науково-дослідної лабораторії для забезпечення роботи Дніпропетровського відділення Археографічної комісії.

5. Секції суспільних наук АН УРСР (акад. І. І. Лукінов) з метою забезпечення реалізації перспективного плану видань Археографічної комісії АН УРСР:

5.1. Створити за рахунок видавничих лімітів установ секції спеціальний централізований фонд для публікації пам'яток історії та культури Української РСР обсягом 300 друк. аркушів на рік.

5.2. Разом з відділеннями історії, філософії та права (чл.-кор. АН УРСР І. Ф. Курас) і літератури, мови та мистецтвознавства (акад. АН УРСР В. М. Русанівський) забезпечувати щорічно включення до планів редакційної підготовки Видавництва «Наукова думка» АН УРСР

археографічних публікацій за рахунок видавничих лімітів установ в обсязі до 250 друк. аркушів.

5.3. До 15.10.89 подати погоджені з установами та відділеннями АН УРСР пропозиції щодо перерозподілу видавничих лімітів до Науково-видавничої ради АН УРСР.

5.4. Спільно з Науково-видавничою радою АН УРСР порушити клопотання перед Держкомвидавом УРСР:

5.4.1. Про виділення Академії наук УРСР цільовим призначенням, в плані реалізації завдань постанови ЦК Компартії України про розробку республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії Української РСР, додаткового видавничого ліміту обсягом до 300 друк. аркушів для розширення публікації історичних джерел, пам'яток вітчизняної історії та культури, науково-довідкових видань.

5.4.2. Про координацію випуску частини наукових, науково-популярних та учбово-методичних археографічних видань щорічним обсягом близько 200 друк. аркушів через республіканські видавництва «Вища школа», «Політвидав України», «Мистецтво», «Дніпро» та пріоритетність їх ресурсного забезпечення.

5.4.3. Про відкриття міжвідомчого наукового збірника «Український археографічний щорічник» загальним обсягом 20 друк. аркушів.

5.5. Спільно з Видавництвом «Наукова думка» АН УРСР вирішити питання про створення у видавництві спеціалізованої редакційної групи з перетворенням її у перспективі в редакцію археографічної літератури.

6. Археографічній комісії АН УРСР (чл.-кор. АН УРСР П. С. Сохань):

6.1. Здійснювати науково-координаційне та методичне забезпечення підготовки до друку історичних джерел, пам'яток вітчизняної історії та культури, науково-довідкових видань відповідного профілю.

6.2. Забезпечити високий археографічний рівень видань комісії, публікації під її грифом здійснювати виключно як видання наукового типу згідно з існуючими нормативними документами та методичними рекомендаціями Археографічної комісії АН СРСР, Головархіву СРСР, Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи, Головархіву УРСР, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Науково-видавничу роботу проводити у тісному контакті з установами Головархіву УРСР.

6.3. Активізувати розробку теоретичних і методологічних проблем джерелознавства, конкретних питань археографії, палеографії, дипломатики та інших допоміжних дисциплін, пов'язаних з підготовкою до друку та виданням історичних джерел. Результати досліджень, а також публікації джерел малого жанру, науково-довідкові матеріали, описи джерел, матеріали дискусій, нарад і конференцій, огляди бібліографічних та інших показників, методичні та інформаційні матеріали публікувати у друкованих органах установ Секції суспільних наук АН УРСР.

6.4. Підготувати для подання до Мінвузу УРСР пропозиції щодо розширення підготовки спеціалістів через вузівські кафедри і аспірантуру.

6.5. Зважаючи на виняткову важливість в історії України проблематики, пов'язаної із запорізьким козацтвом і Визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. в цілому, і наближення 400-літнього ювілею Богдана Хмельницького (1995 р.) зокрема, а також враховуючи критичний фізичний стан документів фонду Коша Війська Запорізького (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 229), спільно з Головархівом УРСР створити міжвідомчу робочу групу археографів для підготовки корпусного видання архіву Коша Запорізької Січі.

6.6. Спільно з відділом наукової інформації Секції суспільних наук АН УРСР, Центральною науковою бібліотекою ім. В. І. Вернадського АН УРСР та Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника АН УРСР, а також у співробітництві з Державною історичною бібліотекою УРСР розпочати підготовку генерального бібліографічного довідника публікацій джерел та літератури з історії України, в рамках якого видати серію відповідних каталогів і покажчиків.

6.7. За погодженням з Держкомвидавом УРСР започаткувати систематичне перевидання фототипічним способом масовими тиражами кращих зразків вітчизняної історіографії XIX — початку XX ст., ілюстративних та картографічних матеріалів з історії України XV—XIX ст.

6.8. Разом із Спілкою письменників України та іншими творчими та громадськими організаціями республіки здійснювати систематичну роботу по виявленню і публікації документів і матеріалів з історії культури, суспільно-політичного та літературно-мистецького життя на Україні.

6.9. Спільно з Головархівом УРСР розпочати регулярне виявлення джерел з історії та культури України в архівосховищах зарубіжних країн. З цією метою практикувати цільові археографічні відрядження спеціалістів. З результатами пошуків систематично знайомити наукову громадськість.

6.10. Встановити наукові контакти з зарубіжними українознавчими центрами для підготовки бібліографії праць з українознавства, спільних видань, а також виявлення джерел з історії України в зарубіжних архівосховищах і бібліотеках; до 01.11.89 подати конкретні пропозиції щодо забезпечення цієї роботи до Президії АН УРСР.

7. Науково-видавничій раді АН УРСР у встановленому порядку вирішити питання про надання Археографічній комісії АН УРСР права видання препринтів.

8. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на Секцію суспільних наук АН УРСР (акад. І. І. Лукінов).

Президент Академії наук УРСР
академік

Б. Є. Патон

Головний учений секретар
Президії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР

Б. С. Стогній

* * *

Т Е З И

виступу академіка Б. Є. Патона з питання про стан і перспективи археографічної роботи в республіці і завдання Археографічної комісії АН УРСР

Робота, яку розгортає Археографічна комісія АН УРСР, вкрай необхідна для створення правдивої і повної історії народу, забезпечення суспільствознавчих досліджень. Джерела з історії України протягом довгих десятиліть майже не видавались, а те, що було видано до революції і в перші роки Радянської влади, стало майже недоступним для дослідників.

З іншого боку — археографічна робота є надзвичайно важливою для піднесення історичної свідомості народу. Без сумніву, більшість видань, перелічених у Перспективному плані Археографічної комісії, зацікавлять широкі кола громадськості, всіх, хто цікавиться історією. Ось чому археографічну роботу слід розглядати і як важливу складову

розвитку національної культури, патріотичного та інтернаціонального виховання.

Ми маємо всі підстави і зобов'язані всіляко підтримувати роботу Археографічної комісії і інститутів Секції суспільних наук АН УРСР, Головархіву УРСР, установ інших відомств по виявленню і публікації історичних джерел. Йдеться про підтримку науково-методичну, моральну і матеріальну. В археографічній роботі республіка надзвичайно відстала від загальносоюзного рівня, не кажучи вже про світовий. Гірким уроком для нас буде те, що пріоритет в археографічній роботі ми давно втратили. Зараз один лише Український інститут Гарвардського університету успішно реалізує широкомасштабну програму публікації джерел з історії України: побачать світ більш як 120 томів літописів, документів, праць вчених минулого. У Римі у 50—70-х роках видано близько 60 томів джерел з історії України з Ватиканського архіву.

З огляду на такі масштаби ті кадрові, фінансові, матеріальні і видавничі ресурси, які нашою сьогодишньою постановою передбачено направити на розвиток археографічної справи, можуть забезпечити лише першочергові потреби. В перспективі їх доведеться нарощувати. З іншого боку, Археографічній комісії слід домагатись, щоб до цієї роботи активніше підключався Головархів УРСР, вузи, бібліотеки.

Зрозуміло, що нашим археографам не можна відгороджуватись і від того, що зроблено і робиться за кордоном. Не приховуючи, звичайно, ідеологічних розбіжностей, слід не тільки йти на контакт із зарубіжними археографами-україністами, але й вести переговори про спільні розробки, спільні видання. Треба повною мірою використати нагромаджений ними досвід, методики виявлення і обробки документальних джерел, банки даних, видавничі можливості.

За їх участю можна було б взятися за підготовку зведеного каталога зарубіжної україністики.

В той же час не можна применшувати складності і трудомісткості археографічної роботи. Вона вимагає дуже високого науково-методичного рівня, наукової культури, залучення висококваліфікованих фахівців. Тим часом, за останні 20 років кількість їх зменшилась, багато з них досягли пенсійного віку, а молодь їм на зміну тільки-но підрастає. Треба насамперед спрямувати зусилля на відновлення наукової школи української радянської археографії, започаткованої академіками Орестом Івановичем Левицьким, Михайлом Сергійовичем Грушевським, Іваном Петровичем Крип'якевичем, Дмитром Івановичем Яворницьким. Слід вчитися у наших колег з Москви, Ленінграда, у провідних учених з-за кордону. Інакше наші плани залишаться на папері. Відомо, що для науки недостатній методичний, зокрема, текстологічний рівень видань — це не менше зло, ніж загибель історичних документів.

На закінчення хотілося б ще звернути увагу на те, що робота, про яку ми говорили, — справа не однієї лише Археографічної комісії. Тут потрібні повсякденна участь установ АН УРСР, увага і сприяння з боку Секції суспільних наук і відділень, Науково-видавничої ради і Видавництва «Наукова думка». Треба, щоб всі вони взяли активну участь у благородній справі, за яку вдячні будуть вченим і наші сучасники і нащадки.

* * *

18 липня 1989 р. колегія Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР розглянула питання про участь архівних установ республіки в діяльності Археографічної комісії АН УРСР. З інформацією з цього питання виступив начальник Головархіву УРСР Б. В. Іваненко. В ухваленому рішенні колегія вказала на необхідність зміцнювати Го-

ловархіву УРСР, центральним державним архівам та державним архівам областей республіки творчі зв'язки з Археографічною комісією і подавати всіляку допомогу в її діяльності*.

Зважаючи на виняткову важливість в історії України проблематики, пов'язаної із запорізьким козацтвом і Визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. в цілому, і наближення 400-літнього ювілею Богдана Хмельницького (1995 р.) зокрема, а також враховуючи критичний фізичний стан документів фонду Коша Війська Запорізького (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 229), Головархіву УРСР спільно з Археографічною комісією АН УРСР доручено створити міжвідомчу робочу групу археографів для підготовки корпусного видання архіву Коша Запорізької Січі.

Головархів УРСР спільно з Археографічною комісією має організувати регулярне виявлення джерел з історії України в архівосховищах зарубіжних країн з метою створення у відповідних архівах колекцій копій цих цінних історичних джерел.

Головархіву УРСР і ЦДІА УРСР у м. Києві та Львові в рамках комісії запропоновано взяти участь у підготовці документальних видань, передбачених угодою про співробітництво між Археографічною комісією АН УРСР та Українським науковим інститутом Гарвардського університету у спільному виданні пам'яток історії та культури українського народу.

Редакції журналу «Архіви України» доручено публікувати матеріали про стан та перспективи археографічної роботи в республіці і діяльність Археографічної комісії АН УРСР.

* Відповідно до постанови Президії АН УРСР від 14.01.89 до складу Археографічної комісії АН УРСР від архівних установ республіки включено: Б. В. Іваненка (бюро комісії), В. М. Волковинського, Л. З. Гісцову, О. М. Коваленка, К. Є. Нохатського та Л. В. Яковлеву.

Г. С. Пшеничний.

У К А З

ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

**Про нагородження тов. Пшеничного Г. С.
орденом Трудового Червоного Прапора**

За великі заслуги в удосконаленні архівної справи і забезпеченні схоронності документів Державного архівного фонду СРСР нагородити фотографа-реставратора Центрального державного архіву кінофотофодокументів Української РСР Пшеничного Гордія Семеновича орденом Трудового Червоного Прапора.

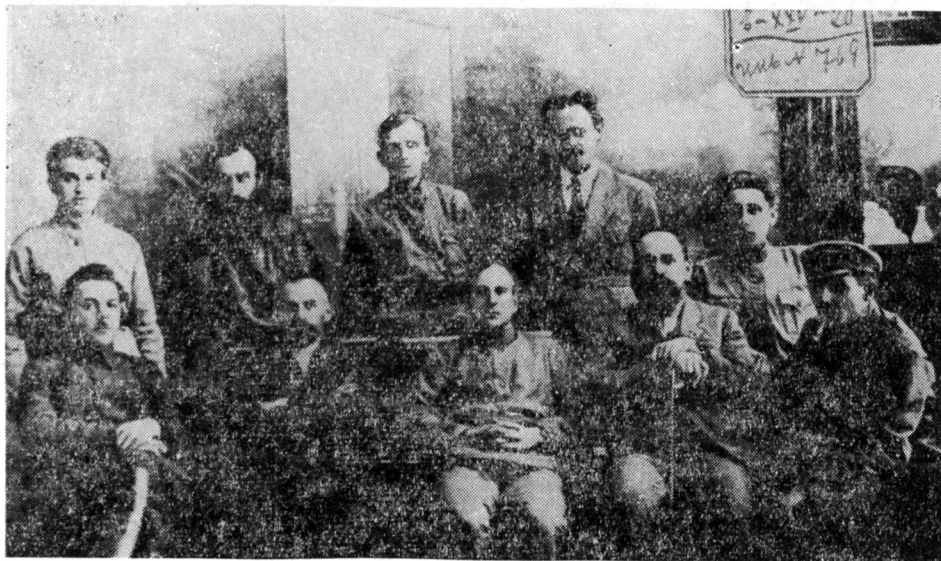
**Голова Верховної Ради СРСР
М. Горбачов**

Москва, Кремль.
29 червня 1989 р.
№ 158-1.

З ФОНДІВ ЦДАКФФД УРСР

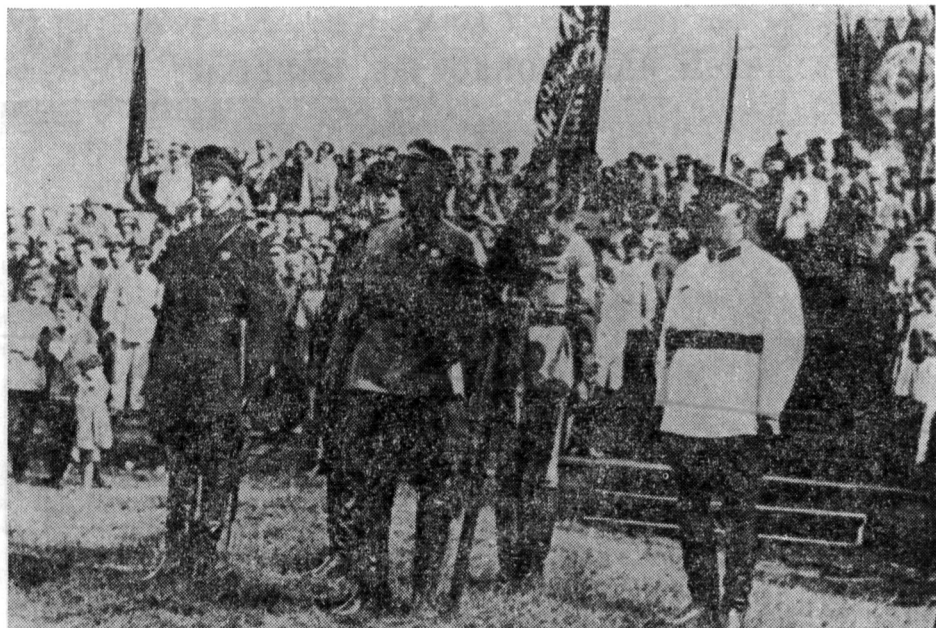
В. І. Ленін приймає парад ІХ випуску командирів
1-х Московських кулеметних курсів. Москва, 12 травня 1920 р.

Група керівних працівників Радянської України. 1919 р.

М. О. Скрипник, Х. Г. Раковський, В. О. Антонов-Овсієнко
та Г. Л. Пятаков серед працівників партійних, радянських і військових
організацій Києва. 1919 р.

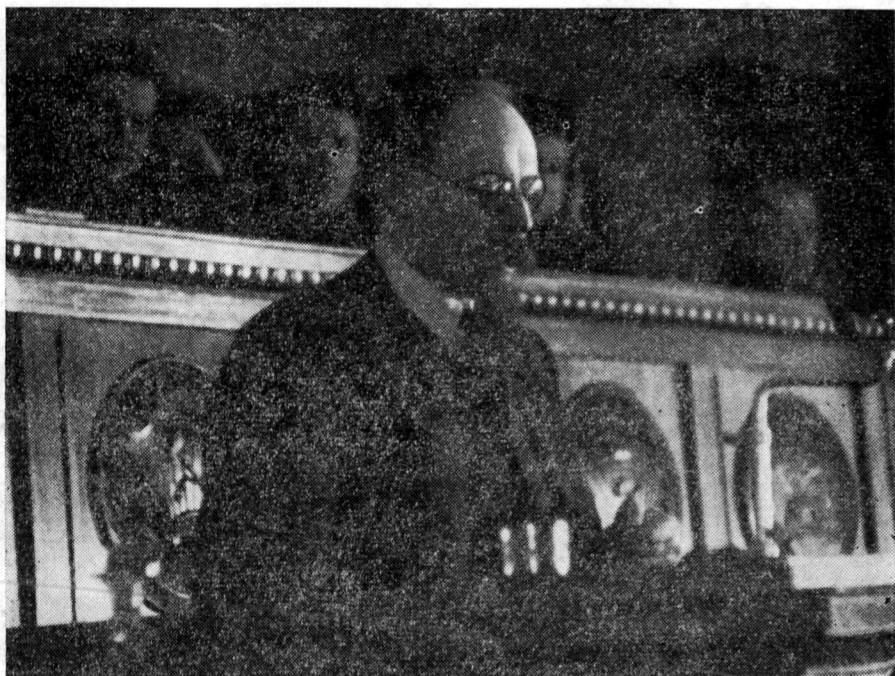
Б. М. Шапошников, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов під час проведення
Декади оборони. 1927 р.

Г. І. Петровський, П. П. Постишев, М. О. Скрипник на урядовій трибуні
під час параду в Харкові, присвяченого 10-й річниці
Червоної Армії. 1928 р.

Д. З. Мануїльський і С. М. Будьонний у перерві між засіданнями XVII
з'їзду ВКП(б). 1934 р.

Виступ Г. Л. Пятакова на XVII з'їзді партії. 1934 р.

І. Е. Якір, С. В. Косіор, С. Н. Власенко під час святкування
1 Травня у Харкові. 1934 р.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

НЕВІДОМІ ЛИСТІВКИ КИЇВСЬКОГО «СОЮЗУ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» 1897—1898 рр.

У другій половині 90-х років XIX ст. революційними соціал-демократами було зроблено перехід від гурткової пропаганди до широкої агітації. У ці роки склалися форми і методи роботи партії в масах, які пізніше ускладнилися, набули подальшого розвитку.

Головним засобом масової агітації стали листівки — форма нелегальної преси, яка з'явилася в Росії ще в першій половині XIX ст. Вагою за змістом, написані простою і дохідливою мовою, листівки стали сполучною ланкою між революційними соціал-демократичними організаціями і робітничим середовищем. Нечисленність організацій і умови конспірації сприяли застосуванню саме цієї форми масової роботи.

Серед революційних соціал-демократичних організацій України в другій половині 90-х років XIX ст. найбільш активною агітаційною діяльністю вирізнявся київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Про це свідчать, зокрема, кількісні показники випуску листівок. Перші підрахунки листівок київських соціал-демократів були зроблені В. Маніловим у 20-х роках і ґрунтувалися на даних Київської судової палати, спогадах учасників руху. В. Манілов визначив, що з січня 1896 р. по квітень 1898 р. було видруковано і розповсюджено 35 прокламацій, з них у 1897 р. — 29¹. Дані про випуск листівок зустрічаються в самих листівках, наприклад, у звіті організації вказано, що за період з 1 лютого по 1 серпня 1897 р. було випущено 14 різних прокламацій². Підрахунки, зроблені В. Маніловим, використовувалися в роботах істориків до кінця 50-х років. Нові дані були наведені І. М. Чудновською, яка уточнила дати окремих листівок і визначила їх кількість. Так, з січня 1896 р. по квітень 1898 р. було поширено 39 прокламацій³. У наступних дослідженнях було підраховано листівки тільки за період існування київського «Союзу боротьби», до того ж наводяться різні дані — 36⁴ і 32⁵ листівок. Приблизно такі ж дані використовуються і в інших роботах⁶. Однак ці підрахунки вже застаріли і вимагають уточнення.

Цінним джерелом, що дозволило доповнити історію діяльності київського «Союзу боротьби», є матеріали Київського губерньського жандармського управління (ф. 274), що зберігаються в ЦДІА УРСР у м. Києві. У протоколах названого управління зафіксовані й описані

¹ В. Манілов. Очерк из истории социал-демократического движения в Киеве. — «Летопись революции», 1923, № 4, с. 13.

² Листовки революционных социал-демократических организаций Украины, 1896—1904 гг. К., 1963, с. 43.

³ І. М. Чудновська. Видання Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». — Праці Київ. держ. іст. музею. К., 1958. Вип. 1, с. 87—89.

⁴ Д. М. Щербаків. Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом у передреволюційний період (1895—1904 рр.). К., 1975, с. 61.

⁵ О. Т. Юрченко, М. В. Демченко. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні. К., 1983, с. 121.

⁶ П. Л. Варгатюк, В. І. Ленин и становление большевистских организаций Украины. — В кн.: Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. К., 1983, с. 19.

листівки організації, які було вилучено під час обшуків. Про видавничу діяльність київських соціал-демократів свідчать, зокрема, протоколи обшуку у Є. Чарнонської, в якій напередодні арешту зберігалася підпільна бібліотека. В процесі роботи над цими документами вдалося виявити ряд невідомих раніше листівок, що дозволило зробити нові підрахунки і висновки: з січня 1896 р. по квітень 1898 р. київські соціал-демократи видали 52 листівки, з них київський «Союз боротьби» випустив 45 листівок⁷. Крім цього, до підрахунків слід включити листівки, які були в науковому обігу, але з невідомих причин не враховувалися.

Якісні показники в науковому дослідженні є не тільки фактичною основою для підтвердження тих чи інших положень, але й змушують дослідників звернутися до виявлення причин історичних процесів. Так, нові дані про випуск листівок київським «Союзом боротьби» свідчать, що друге півріччя 1897 р. було періодом найактивнішої видавничої роботи організації. Це пояснюється не тільки тим, що «Союзу боротьби» вдалося налагодити постійну роботу друкарні на квартирі С. В. Поме-ранц, а перш за все тим, що серед більшості членів організації зміцнилася ідея про необхідність саме такої форми агітації серед пролетарських мас. Безперечно, що загальне піднесення робітничого руху в Росії в цей період зробило вплив на діяльність київського «Союзу боротьби».

У матеріалах жандармського розслідування у справі про київський «Союз боротьби» не збереглося повних текстів листівок, однак вони містять короткий опис їх змісту та викладених робітниками вимог. Так, одна з листівок закликає робітниць фабрики Каракозова до боротьби за скорочення робочого дня на 1 годину (ф. 274, оп. 1, спр. 425, арк. 6), інша — робітників палітурної майстерні Зігельмана чинити опір звільненню окремих страйкарів (там же), а прокламація із зверненням до робітників механічного заводу Ницького містить заклик до страйку (там же, арк. 130). Це свідчить, що листівки містять приватні вимоги економічного характеру. Було б неправомірно на цій основі звинувачувати організацію в забутті завдань політичної боротьби чи шукати в цьому початки «економізму». Ще Г. В. Плеханов у листі київській організації з приводу № 1 «Рабочей газеты» піддав критиці організацію за відсутність політичних лозунгів, що викликало негативну реакцію з боку київських соціал-демократів. Один з керівників організації П. Л. Тучапський так писав про її агітаційну діяльність: «У своєму тактичному підході до робітничих мас ми керувалися розсудливим педагогічним правилом — від відомого до невідомого, від більш доступного до менш доступного. Внаслідок цього в наших прокламаціях, звернених до незайманих ще нашою пропагандою і агітацією робітничих верств, ми торкалися перш за все економічного стану робітників, після чого переходили до висвітлення політичного стану»⁸.

Показово, що в процесі роботи по консолідації сил пролетаріату соціал-демократи зверталися не тільки до робітників крупних і середніх підприємств, а й до ремісників невеликих майстерень.

Дослідження проблем, пов'язаних з видавничою діяльністю революційних соціал-демократичних організацій України, призвело до пошуку текстів листівок, що лише згадувалися в матеріалах Київського губернського жандармського управління. Окремі з них вдалося виявити в архівних фондах бібліотеки ІМЛ при ЦК КПРС. Це — невідома листівка київського «Союзу боротьби» «Лист до робітників каретної майстерні Піпко» і невідомий текст «Листа до робітників машинобудів-

⁷ Див. Список листівок у кінці публікації.

⁸ П. Л. Тучапский. Из пережитого. Одеса, 1923, с. 59.

ного заводу братів Зарембських»⁹ — листівки, про яку раніше згадував В. Манілов¹⁰. Ознайомлення з текстом листівки «Лист до робітників каретної майстерні Піпко» свідчить, що вона близька по написанню до інших листівок організації. Так, у листівці йдеться про тяжкі умови праці в майстерні, сваволю хазяїна, який порушував навіть офіційно встановлений для ремісників 12-годинний робочий день: «Час уже і вам озирнутися на ваше гірке життя, час уже і вам за прикладом київських товаришів показати хазяїну, що пройшов уже той час, коли хазяї примушували нас працювати, скільки їм було завгодно»¹¹. Закликаючи наслідувати приклад робітників, які стали на шлях боротьби, київський «Союз боротьби» намагався сприяти формуванню і розвитку класової самосвідомості серед ремісників. Поліпшити своє становище, говоритися далі у листівці, робітники зможуть лише шляхом «стійкої і однострійної» боротьби з хазяїном.

Аналогічна за структурою й прокламація, звернена до робітників заводу Зарембських. Вона містить докір робітникам підприємства у відсутності солідарності: «На інших заводах робітники вимагають поступлення, ...погрожують, у випадку упертості фабрикантів, страйками або навіть влаштовують їх. У вас же, що б не надумали вчинити Зарембські, як би вони не пригноблювали, вони знають, що робітники все перенесуть...»¹². Варто відзначити, що ця прокламація більш яскрава за змістом: вона закликала до єднання у боротьбі проти всіх власників підприємств, а не окремих капіталістів. Вдалося уточнити дату цієї листівки — 15 жовтня 1897 р., а не грудень, як вважалося раніше¹³. Обидві листівки підписані київським Робітничим комітетом, органом «Союзу боротьби», на який було покладено функції зв'язку з робітниками і випуску листівок.

Дослідження підписів листівок дає можливість уточнити окремі факти з історії діяльності революційних організацій. Автором даної статті встановлено, що «Лист до працівниць цигаркової фабрики» від 5 липня 1897 р. (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 425, арк. 123) є першою листівкою, під якою поставив свій підпис Робітничий комітет, отже, це свідчить, що Робітничий комітет другого складу, про який було відомо, що його створено влітку 1897 р., було утворено до 5 липня.

У процесі пошуку невідомих листівок були одержані також і інші результати. Так, наприклад, відомо, що в жовтні 1897 р. під час забастовки в м. Клинці розповсюджувалась прокламація із закликом до боротьби¹⁴. Є всі підстави вважати, що це була прокламація Київської організації «До робітників і робітниць посаду Клинці», яка закликала до боротьби з хазяями (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 432, арк. 36); час її написання був невідомий.

Встановити прізвища авторів листівок не вдалося. Можна лише припустити, що автором листівок міг бути М. А. Вигдорчик; крім нього авторами деяких прокламацій київського «Союзу боротьби» були К. А. Шуляковський та А. Д. Рабчевський; окремі листівки редагував Б. Л. Ейдельман, один з керівників «Союзу боротьби»¹⁵.

Листівки Київської соціал-демократичної організації становлять цінне історичне джерело. Дослідження цих невідомих раніше зразків

⁹ Див. документ № 1 цієї публікації.

¹⁰ В. Манілов. Названа праця, с. 42.

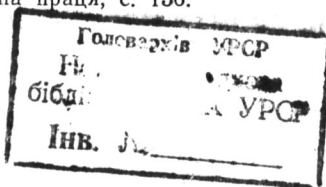
¹¹ Листівки, що цитуються і наводяться в публікації, див.: БІМЛ ФАХ ЦЛІ—59.

¹² Там же.

¹³ В. Манілов. Названа праця, с. 12.

¹⁴ О. Т. Юрченко, М. В. Демченко. Названа праця, с. 156.

¹⁵ В. Манілов. Названа праця, с. 26.

агітаційної літератури дає можливість доповнити і уточнити ряд фактів щодо розвитку революційного руху пролетаріату на його ранніх етапах.

Нижче публікуються складений автором статті Список невідомих раніше листівок, випущених київським «Союзом боротьби» в 1897—1898 рр., та тексти двох невідомих до цього часу листівок цієї організації, які виявлено в Бібліотеці Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

І. Г. САМАРЦЕВ

Публікацію підготував

СПИСОК

невідомих раніше листівок, які були випущені київським
«Союзом боротьби за визволення робітничого класу»
в 1897—1898 рр.

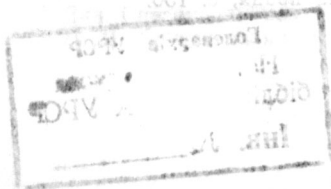
1	Назва листівки	Дата виходу	Джерело
№№	2	3	4
1.	До робітників київських залізничних майстерень	27 серпня 1897 р.	ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 425, арк. 3
2.	Лист до робітників київської залізниці	3 жовтня 1897 р.	Там же, арк. 130
3.	Лист до робітників механічного заводу Ницького	11 жовтня 1897 р.	Там же, арк. 3, 130
4.	До робітників залізничних майстерень	23 жовтня 1897 р.	Там же, арк. 5
5.	Лист до робітниць гільзової фабрики Каракозова	21 листопада 1897 р.	Там же, арк. 6
6.	Лист до робітників залізничних майстерень	20 грудня 1897 р.	Там же, арк. 119
7.	Лист до робітників палітурної майстерні Зігельмана	29 грудня 1897 р.	Там же, арк. 6
8.	Лист до робітників каретної майстерні Піпко	19 січня 1898 р.	Там же, арк. 130 БІМЛ ФАХ ЦЛІ-59
9.	Лист до робітників фортепіанної фабрики Мекленбурга	26 січня	Там же, арк. 119
10.	До робітників київських залізничних майстерень	дата невідома	Там же, арк. 7

№ 1

Лист до робітників каретної майстерні Піпко

Товарищи! Пора уже и вам оглянуться на вашу горькую жизнь, пора уж и вам по примеру киевских товарищей показать хозяину, что прошло уже то время, когда хозяева заставляли нас работать сколько им было угодно. Ведь давно существует закон, что «ремесленные рабочие часы в сутках суть от 6 часов утра и до 6 часов вечера, включая полчаса на завтрак и полтора часа на обед». А вы, товарищи, еще и теперь работаете по 16 и 17 часов в сутки. Да кроме того в мастерской нет часов, и хозяин благодаря этому может продержат вас лишнее время за работой. Далее, перед праздниками хозяин заставляет вас просиживать целые ночи за ничтожное вознаграждение, тогда как вы могли бы получать за каждый час сверхурочной работы по 20—25 коп.

Но вы скажете: «Ведь хозяин кроме платы дает нам еще стол

и квартиру». Но какая это плата? 10—12 р. в месяц при 16—17-ти часовом рабочем дне. Изнуренный таким чрезмерным трудом человек должен иметь по крайней мере хорошую пищу, он должен спать в просторном помещении. Но что это за стол и что это за квартира, которую дает вам хозяин?.. При таких условиях жизни человек уже к 40 годам становится стариком, неспособным к работе.

Товарищи! Так жить нельзя! Заступиться за вас некому, вы сами должны позаботиться, чтобы жилось лучше. Поэтому требуйте от вашего хозяина:

1. Сокращение рабочего дня до 12 часов с 2-х часовым перерывом на завтрак и обед.

2. Повышения заработной платы как почасовой, так и месячной.

3. Улучшение стола и квартиры.

4. Чтобы в мастерской были помещены часы.

Товарищи! Исполнения этих требований вы добьетесь только стойкостью и единодушием. Помните, что хозяин принужден будет уступить, если вы выступите все до единого и один за всех.

Киевский Рабочий комитет.

Издание киевского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». 19 января 1898 г.

№ 2

Лист до робітників машинобудівного заводу братів Зарембських

Товарищи! На всех заводах хозяева и мастера всячески стараются взвалить на рабочих побольше работы и дать им поменьше заработка. Однако братья Зарембские имеют полное право гордиться тем, что своею наглостью и грабительскими наклонностями перещеголяли многих из своих товарищей-фабрикантов. Такое бессовестное обчитывание, такое несправедливое взимание штрафов, такая низкая заработная плата как у Зарембских встречается нечасто. Между тем вы, товарищи, работающие на заводе Зарембских, не сделали до сих пор ничего для улучшения своего положения. На других заводах рабочие требуют уступок, борются общими силами с обманом и беззакониями, грозят, в случае упорства фабрикантов, стачками или даже устраивают их. У вас же, чтобы ни вздумали сделать Зарембские, как бы они ни притесняли, они знают, что рабочие все перенесут с покорностью и в молчании. Когда в прошлом году Зарембские понизили расценки, никто из рабочих и не думал воспротивиться этому. Когда без причины рассчитывали ваших товарищей, вы не заступились за них, не требовали оставления их. Точно так же все молчали и две недели тому назад, когда Якобий ограбил вашего товарища. Один рабочий установил работу на станке, но на следующий день на работу не явился. Хоть самое трудное было им сделано и остальную работу станок выполнил сам, но Якобий наложил 2 рубля штраф и, кроме того, удержал из заработка 3 рубля. Зато, когда у вас в течение трех дней не было работы по вине хозяев и мастера, то у вас, конечно, не было возможности удержать за это в свою пользу часть громадного хозяйского барыша. Однако эту несправедливость вы перенесли так спокойно, как будто бы иначе и не должно быть. Казалось бы, за такую покорность и за те доходы, которые вы доставляете своим трудом Зарембским, они должны бы вас благодарить, должны бы отплатить вам, по крайней мере, любезностью, вежливостью. Ничуть не бывало! Чем покорнее рабочий, тем нахальнее и требовательнее хозяин. Такой грубости, такого бесчеловечного обращения, к какому хочет при-

учить вас Якобий, не должен допускать по отношению к себе ни один уважающий себя рабочий. Якобию давно следовало бы напомнить, что он имеет дело не с мальчиками, которых можно запугать и которые не умеют защищаться от оскорблений, а с людьми, умеющими постоять за себя.

Товарищи! В ваших руках сила, против которой не устоят ни За-рембские, ни Якобий, как не устоит ни один фабрикант, ни один мастер. Эта сила — единодушие. Пока вы разрознены, пока каждый из вас надеется в одиночку улучшить свое положение, до тех пор вы будете во власти хозяев. Но стоит вам только сговориться и дружно, всем вместе выступить в защиту своих прав, — и вы увидите, что к вашим требованиям станут внимательнее и уступчивее.

Киевский Рабочий комитет
Киевский «Союз борьбы за
освобождение рабочего клас-
са»

15 октября 1897 г.

ДОКУМЕНТИ ЦДІА УРСР У м. КИЄВІ ПРО П. О. КУЛІША

170-річний ювілей Пантелеймона Олександровича Куліша — відомого українського письменника, історика, фольклориста, етнографа, перекладача — широко відзначається цього року в нашій республіці. На жаль, в радянському літературознавстві ще й досі відсутній його повний життєпис. У цій роботі можуть стати у пригоді документи ЦДІА УРСР у м. Києві, що є цінним матеріалом для дослідження життя і творчої спадщини П. О. Куліша, ім'я якого було незаслужено забуте в роки культу особи Сталіна та в період застою.

Документи архіву досить повно висвітлюють кілька періодів життя П. О. Куліша. Так, у фонді Управління Київського учбового округу (ф. 707) зберігаються документи, які дозволяють уточнити, зокрема, час його навчання в Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії та в університеті св. Володимира у Києві. У відомості про успіхи і поведінку учнів Новгород-Сіверського повітового училища за 1833 р. вказано, що учень 2-го класу Пантелеймон Куліш отримав по закінченні білет № 1 — «За отличное благонравие и успехи в науках» (ф. 707, оп. 1, спр. 851, арк. 20). У такій же відомості по Новгород-Сіверській гімназії, до якої він вступив 8 жовтня 1833 р., також відзначено його відмінні «способности, прилежание, поведение и успехи» (оп. 1, спр. 850, арк. 83).

У вересні 1839 р. П. О. Куліш склав вступні екзамени до Київського університету. За їх результатами він «оказался достойным принятия в сей университет», однак міністр народної освіти С. С. Уваров відхилив клопотання попечителя округу про зарахування П. О. Куліша в число студентів, оскільки він не закінчив повного гімназичного курсу (оп. 5, спр. 320, арк. 20). Починаючи з жовтня 1839 р. його призвище з короткою характеристикою про «поведение в домашнем быту, на лекциях, исполнение обязанностей относительно посещения лекций и церкви», про відсутність «строптивости в характере» зустрічається в кондуїтних списках студентів-вільнослухачів першого відділення філософського факультету, які складалися інспектором студентів університету і надсилалися в округ (оп. 6, спр. 6, арк. 3, 4, 11). У вересні

1840 р. П. О. Куліш звільнився з університету. Він не знав у цей час, що ректор розпочав клопотання перед попечителем округу, а останній—перед міністром про його зарахування, оскільки юнак «оказывает постоянное стремление к получению высшего образования» (оп. 6, спр. 31, арк. 21; спр. 105, арк. 27—28). Дізнавшись про дозвіл, одержаний з Міністерства народної освіти, Куліш звернувся до університетської ради з проханням прийняти його на юридичний факультет (оп. 6, спр. 105, арк. 62). Однак його навчання в університеті продовжувалося лише протягом першого півріччя 1840—1841 навчального року, оскільки він не зміг представити документи про своє походження і був звільнений у грудні 1840 р. «по прошенію» (оп. 7, спр. 9, арк. 16—17; спр. 66, арк. 6, оп. 6, спр. 322, арк. 7).

З відомості про чиновників дирекції училищ Волинської губернії дізнаємося про те, що 28 січня 1841 р. П. О. Куліш зарахований в. о. учителя російської мови до Луцького повітового дворянського училища (оп. 7, спр. 64, арк. 22). Там же, за розпорядженням попечителя округу, зайнявся упорядкуванням бібліотеки, конфіскованої в учасників польського повстання 1830—1831 рр. (оп. 6, спр. 141, арк. 1). Хоча йому було дозволено «пользоваться оными [книгами] безпрепятственно», штатний наглядач Глібовський почав втручатися в роботу Куліша, що привело до конфлікту, в результаті якого молодого вчителя було переведено у серпні 1841 р. до Києво-Печерського повітового училища з оголошенням йому догани «из снисхождения к его молодости по летам и по службе. На будущее же время за подобные поступки с ним будет поступлено по всей строгости законов» (оп. 7, спр. 254а, арк. 3; спр. 64, арк. 124).

Документи цього ж фонду зафіксували і факт переведення П. О. Куліша у грудні 1841 р. до Києво-Подільського повітового училища (оп. 7, спр. 64, арк. 201; оп. 11, спр. 2, арк. 227—228), під час служби в якому він почав посилено працювати над вивченням історії України. 20 грудня 1843 р. попечитель округу дав циркулярне розпорядження про придбання гімназіями і училищами праці П. О. Куліша «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», у грудні 1843 р.—про зарахування П. О. Куліша членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (оп. 87, спр. 890, арк. 1; оп. 9, спр. 206, арк. 14). У квітні 1844 р. за проханням київського губернатора І. І. Фундуклея і з дозволу попечителя округу йому було доручено здійснити поїздку по Київській губернії для зібрання відомостей «о предметах древности» цього краю (оп. 10, спр. 188, арк. 1).

У вересні 1845 р. П. О. Куліша було призначено в. о. старшого вчителя історичних наук Ровенської гімназії, звідки і відбулося у листопаді цього ж року його переведення на службу у Петербурзьку П'яту гімназію (оп. 11, спр. 187, арк. 12, 16, 22; оп. 12, спр. 460а, арк. 20—21).

Одразу ж після встановлення факту участі П. О. Куліша у Кирило-Мефодіївському товаристві попечитель округу розпорядився про вилучення з бібліотек гімназій праць Куліша, а йому самому було пред'явлено до сплати борг за видання їх університетською друкарнею (оп. 261, 1847 р., спр. 18, арк. 3; оп. 87, спр. 1924, арк. 12, 47). П. О. Куліш, перебуваючи на засланні в Тулі, змушений був звернутися в округ з поясненнями про свою неспроможність сплатити вказану суму грошей (оп. 87, спр. 1924, арк. 6).

У документах цього ж фонду знайшли відображення факти неодноразового вилучення і в пізніший час творів письменника з бібліотек учбових закладів округу (оп. 261, 1876 р., спр. 30, арк. 48).

Чимало відомостей про П. О. Куліша можна почерпнути також з

фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442) — саме до цієї установи звертався він 6 травня 1841 р. за відкритим листом, «по которому бы луцкие чиновники допустили [его] свободно пересмотреть городские здания и архивы» (оп. 1, спр. 3882, арк. 1, 3). Тут також зосередилися документи про переслідування осіб, які інформували громадськість про арешт Куліша як члена Кирило-Мефодіївського товариства (оп. 797, спр. 177, арк. 15), про вилучення його книг (оп. 802, спр. 142, арк. 7) та переслідування тих, хто займався їх розповсюдженням. Так, в 1861 р. було проведено дізнання про студентів Харківського університету А. Шиманова та В. Гнилосирова, в 1862 р. — про К. П. Михальчука, які займалися поширенням «Грамотки» Куліша (оп. 811, спр. 186; оп. 812, спр. 56, арк. 8).

Про те, що за Кулішем і після заслання постійно вівся нагляд, свідчить ряд документів. У канцелярії генерал-губернатора був перлюстрований його лист до Т. Р. Рильського, датований 1862 р.; збереглися переклади статті з газети і сама газета «Gazeta narodowa» від 3 травня 1882 р. з публікацією матеріалів під назвою «Тост Куліша» (оп. 812, спр. 28, арк. 21—23; оп. 535, спр. 161, арк. 9). Цікавими для дослідника будуть і показання В. С. Синьогуба в слідчій комісії по політичних справах (1864 р.), в яких ідеться про його зустріч з П. О. Кулішем у Києві в 1862 р. та про вплив письменника на формування світогляду молоді 60-х років (ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 399, 402—403).

Документи цензурних фондів архіву дозволяють простежити складну долю творів П. О. Куліша: вони або заборонялися повністю, або ж отримували дозвіл на видання зі значними купюрами (ф. 294, оп. 1, спр. 122, арк. 50; спр. 147, арк. 22, 28, 37, 56; спр. 148, арк. 66; спр. 185, арк. 10, 23; спр. 302, арк. 432; спр. 380, арк. 20; спр. 354, арк. 110). Серед них зберігся і автограф письменника: 24 листопада 1891 р. він звертався до Головного управління в справах друку про видання поетичної збірки «Дзвін» та драми «Цар Наливай» (ф. 294, оп. 1, спр. 227, арк. 44).

В особових фондах архіву відклалися листи як самого П. О. Куліша, так і листи визначних громадських українських діячів М. О. Максимовича, Г. П. Галагана та інших, з оцінкою його творчості (ф. 873), рукописи наукових праць про значення Куліша в розвитку української культури та суспільно-політичних рухах (ф. 1235), листування науковців про пошуки його рукописних творів (ф. 2052).

У фонді М. В. Юзефовича зберігається прохання Куліша про влаштування О. В. Марковича вчителем до Немирівської гімназії (ф. 873, оп. 1, спр. 39, арк. 1). У фонді Грушевських відклалися рукописи праць О. С. Грушевського про Шевченка і Куліша, розвідки про ранні твори письменника «Повість об украинском народе» і «Україна», про його співробітництво в редакціях журналів «Основа» і «Правда» (спр. 1072, 1186, 1143, 1179), дослідження О. О. Грушевської про діяльність П. О. Куліша в 50-х роках XIX ст. (спр. 1383). Безперечно, інтерес становлять повідомлення О. Білозерського М. С. Грушевському про смерть Куліша 2 лютого 1897 р. та листування О. М. Куліш (Ганни Барвінок), дружини Пантелеймона Олександровича, з Грушевськими, яке вона вела протягом 1903—1908 рр. з приводу видання творів письменника (спр. 871, арк. 7; спр. 578).

У фонді М. Ф. Сумцова зберігається лист М. Павлова (1908 р.) про те, як йому вдалося відшукати рукопис перекладу П. О. Куліша «Книги хвали божої» (Псалтиря) (ф. 3052, оп. 1, спр. 887, арк. 1—2).

Для більш повної характеристики архівних матеріалів про П. О. Куліша слід вказати також на фотокопії документів слідчої справи

Кирило-Мефодіївського братства, віднятих архівом в ЦДАЖР СРСР, яка готується до видання «Науковою думкою» у 1990 р., та на досить значну кількість видань П. О. Куліша, що зберігаються у фондах Науково-довідкової бібліотеки Центральних державних архівів УРСР.

Архівні документи про П. О. Куліша, лише частина яких названа в короткому огляді та представлена в публікації, ще чекають на детальне дослідження спеціалістів.

Публікацію підготувала В. С. Шандра,
зав. відділом публікації та використан-
ня документів ЦДІА УРСР у м. Києві

№ 1

1834 р., травня 18.— Виписки із відомості про успіхи і поведінку учнів Новгород-Сіверської гімназії

III клас

Пантелеймон Кулеш;

Лета — 14;

Звання — дворянин;

Какого № даны билеты — № 1 за поведение и успехи в науках.

Директор

Илья Тимковский

Ф. 707, оп. 1, спр. 851, арк. 59. Оригінал.

№ 2

1839 р., вересня 15.— Представлення ректора університету св. Володимира у Києві К. О. Неволіна попечителю Київського учбового округу С. І. Давидову про прийняття до числа студентів П. О. Куліша

Совет университета св. Владимира имеет честь донести, что допущенные с разрешения вашего сиятельства и господина помощника вашего сиятельства в сем году к испытанию для поступления в университет св. Владимира неокончившие гимназического курса наук нижеследующие лица: Галаткин Константин, Казначеев Алексей, Кулеш Пантелеймон и Штефан Федор по произведенному им испытанию оказались достойными принятия в сей университет.

Донося о сем Вашему сиятельству, Совет университета имеет честь испрашивать разрешения относительно принятия в университет означенных воспитанников. Ведомость учеников с показанием степени их сведений по испытанию при сем представляется.

Ректор

За секретаря Совета

К. Неволин
Скробонский

Помітка попечителя округу: «Представит министру».

Общий список подвергавшихся испытанию на звание студента с показанием среднего вывода показания каждого:

3. Кулеш Пантелеймон

По закону божьему — 4

В российской словесности — 5

В логике — 3

В латинском языке — 3

В немецком языке — 3

В французском языке — 4

В географии и статистике — 4

В истории — 4

В физике — 3

В математике — 1

Средний вывод — (3,4) — 3

Ректор
За секретаря Совета

К. Неволин
Скробонский

Ф. 707, оп. 5, спр. 320, арк. 16—18. Оригінал.

№ 3

1840 р., грудня 31.— Із кондуїтного списку студентів університету св. Володимира у Києві

По юридическому факультету. І курс. Своєкоштные.
Имена и фамилии слушателей — Кулеш Пантелеймон.

Какого поведения в домашнем быту — хорошего.

Каков в хозяйстве — хорош.

Каков в исполнении возложенных на него обязанностей — хорош.

Каков в исполнении своей обязанности относительно посещения лекций и церкви — посредственного.

Не показывает ли строптивости в характере — не показывает.

С какого года в университете — 1840.

ВВ Всем помещенным здесь слушателям по непредставлению документов воспрещено в наступающем академическом полугодии посещать лекции.

Инспектор

Сычугов

Ф. 707, оп. 7, спр. 9, арк. 16—17. Оригінал.

№ 4

1841 р., травня 6.— Партикулярний лист П. О. Куліша до київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова про надання йому відкритого листа для вивчення архівів і пам'яток у м. Луцьку

Ваше высокопревосходительство, милостивый государь!

Занимаясь несколько уже лет с особенною любовию русскою историею и древностями, я воспользовался случаем пребывания моего в Луцке, чтоб сделать здесь топографические и письменные изыскания для Киевского общества любителей истории и древностей словенорусских; но при осмотре мною древних башен Луцкого замка здешний казначей, по великому своему невежеству в науках, не только не позволил мне обозреть внутри ту башню, в которой лежат его архивы (незапертые, впрочем, даже на замок), но еще осыпал меня самыми нелепыми и обидными подозрениями. Посему я, надеясь встретить подобный прием и от других здешних чиновников, решил прекратить на время свои изыскания и обратиться к вашему высокопревосходительству, как к покровителю наук, с покорнейшею просьбою — соизволить выдать мне открытый лист, по которому бы луцкие чиновники допустили меня свободно пересмотреть городские здания и архивы.

С глубочайшим высокопочтанием и совершенною преданностию честь имею пребыть, милостивый государь, вашего высокопревосходительства покорнейшим слугою Пантелеймон Кулиш.

1841 года, мая 6. Луцк.

Адрес: Пантелеймону Александровичу Кулешу, учителю Луцкого дворянского училища. В Луцке *.

Ф. 442, оп. 1, спр. 3882, арк. 1, 3. Автограф.

* 18 серпня 1841 р. в. о. генерал-губернатора Лашкарьов дав розпорядження Луцькій градській поліції допустити П. О. Куліша до вільного огляду міських будівель і архівів (там же, арк. 12).

№ 5

1845 р., вересня 6.— 3 відомості про зміни серед чиновників по Київській дирекції училищ

Должность, чин, имя и фамилия — учитель истории и географии Киево-Подольского уездного дворянского училища, губернский секретарь Пантелеймон Кулиш.

С какого времени в службе — с 10 февраля 1841 г.

Из какого происходит состояния — из дворян.

С какого времени в чине — с 10 февраля 1841 г.

Когда и какая последовала перемена — 31 августа определен исправляющим должность старшего учителя истории в Ровенскую гимназию.

Директор

С. Богородский

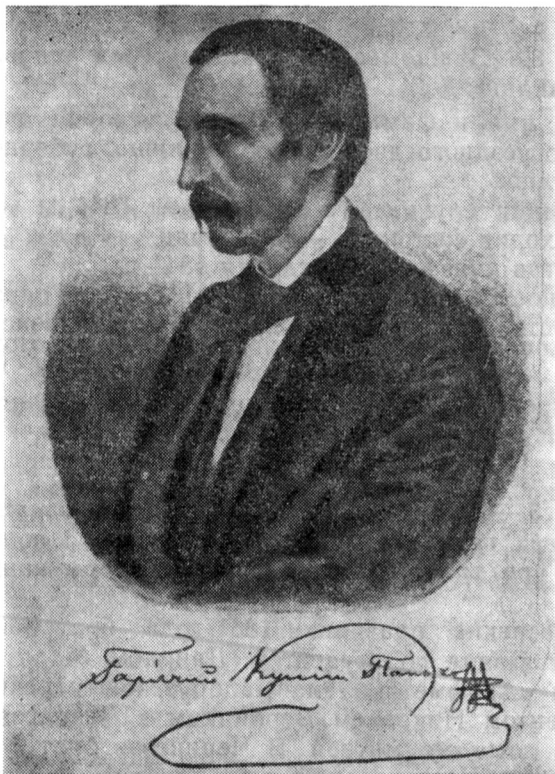
Ф. 707, оп. 11, спр. 54, арк. 149. Оригінал.

№ 6

1864 р., березня 5.— Из показань В. С. Синьогуба в слідчій комісії по політичних справах при кийвському, подільському і волинському генерал-губернаторі про вплив П. О. Кулиша на формування його світогляду

На Рождественские праздники 1861 года брат мой Виктор * был тоже приглашен вместе со студентом Данилом Морозом (впоследствии сочинителем «Арифметики» на малорусском наречии) их товарищем, тоже студентом Николаем Вербицким в Чернигов погостить через праздники в доме его матери. В Чернигове брат Виктор познакомился с помещиком Черниговской губернии Козелецкого уезда села Калита с Дмитрием Александровичем, который печатает свои статьи в журнале «Основа» под псевдонимом Олельковича. В начале 1862-го года брат мой возвратился из этой поездки в Киев, а перед каникулами 1862-го года Дмитрий Александрович был в Киеве с известным малороссийским писателем Пантелеймоном Александровичем Кулишом, навел на брата моего Виктора и привел с собой Кулиша, с которым тогда нас и познакомил. Они провели у нас один вечер. Кулиш известен как собиратель разных преданий, песен и рассказов малорусских. Для нас интересно было знакомство с ним как с писателем, издавшим уже разные сочинения по этому предмету. Мы с любопытством расспрашивали его об этих его занятиях и он живо и увлекательно рассказывал нам о своей деятельности, как он посещал все места и лица, от коих мог что-нибудь узнать и из их слов записать для собираемых им материалов.

Рассказ Кулиша был для нас интересен, а во мне возбудил даже охоту к подобным занятиям, когда к тому представится случай. И вот с этого времени я посвятил себя тоже собиранию малороссийских материалов. Посещение Кулиша в 1862-м году было не только перед каникулами, но даже ранее, именно перед пасхой, потому в первые мои поездки в село Войтово на пасху, потом на каникулы и, наконец на Рождественские праздники я начал замечать и записывать из рассказов малороссян все, что мне казалось замечательным: слова, названия разных предметов, домашней утвари и вообще малороссийского быта, также песни, сказки и что случалось слышать. От Кулиша еще я слышал, что он старается входить в беседу с малорусскими гусярами и лирниками, от коих он много позаимствовал. Он даже назвал по имени знакомых ему лирников, и где кто из них живет, в числе их некоего Дмитра в селении Березани Переяславского уезда. Этого Дмитра я навещал на пасху 1863-го года, но нашел, что этот старик оставил

совсем занятие лирника и занимается теперь сучением веревок. А другого лирника я нашел в самом Войтове, молодого, 30-ти лет человека, совершенно слепого, по имени Никифор, которого я навещал часто в пасху 1863-го года в его избе, и из его слов я песен записал довольно.

Допрашивали: действительный статский советник Андреевский, корпуса жандармов полковник Грибовский, подполковник, коллежский ассесор **.

Ф. 473, оп. 1, спр. 20, арк. 399, 402—403. Оригінал.

* Володимир і Віктор Синьогуби були братами відомого революціонера-народника Сергія Силевича Синьогуба (1851—1907). Володимир Синьогуб здійснив спробу створити у 1863 р. організацію з селян с. Пилипчичі Переяславського повіту для підготовки селян до повстання.

** Підпис не розбірливий.

№ 7

1910 р., липня 29.— Донесення борзенського повітового справника Ладинівського начальнику Чернігівського губернського жандармського управління М. П. Рудову про відзначення дня народження П. О. Куліша

Секретно

По заведеному обычаю, ежегодно, 27 июля совершается торжественная панахида с речами над могилой украинского писателя Пантелеймона Кулиша, погребенного в х. Мотреновке, находящемся близ с. Оленовки и в 7 верстах от г. Борзны.

Пантелеймон Кулиш по политическим направлениям своим был украинофил, писал на украинском языке и исключительно за Малороссию. Сочинения Кулиша были прогрессивного направления, за что по повелению императора Николая I лишен он был права писать и

сослан в г. Тулу. Живя в Туле, Кулиш и там писал, но под псевдонимом. 6 сентября 1850 года, вследствие усиленного ходатайства влиятельных людей во главе с сенатором Кочубеем, Кулиш помилован.

Так как выпуск литературных трудов Кулиша встречал некоторые препятствия, Кулиш покинул Россию и выбыл за границу. Живя в Галиции, там писал и даже имел перейти в австрийское подданство. В Галиции задумал издавать газету в духе примирения поляков с украинцами, поляки обещали дать материальную поддержку изданию, но обманули, после чего Кулиш оставил Галицию, поселился в имении жены своей — х. Мотреновке, жил в нем с 1882 года.

За период своей жизни Кулиш написал разных произведений до 400. Вся библиотека Кулиша с рукописями, за смертью его, женою его, Александрою Михайловной подарена музею Тарновского и хранится в г. Чернигове. Александра Михайловна, рожденная Белозерская, тоже писательница. Пишет она под псевдонимом — Галья Барвинка. Она старуха, летом живет в с. Конашевке, так как всю землю х. Мотреновки распродала крестьянам, оставила десятины две парка, среди которого находится могила мужа.

В этом году день 27 июля совпал со столетним днем рождения Кулиша* и тринадцатилетней годовщиной его смерти. Служили панахиду два священника при большом — человек до 200 — стечении людей, прибывших из разных, даже отдаленных местностей. По окончании панахиды служащий в статистическом бюро Черниговского губернского земства Николай Кондратьев Вороной** над могилой Кулиша произнес речь. В начале речи Вороной коснулся жизни Кулиша, цитировал его стихотворение, где говорится, что автор выходит на заре, а люди все спят, как покойники, и среди покойников он был тогда один живой человек, но теперь таких много. «Спит Украина, — говорит Вороной, — но пробудится, и мы можем подняться, что в будущем будет жить лучше, так как Украина вернется и мы знаем и верим, что Украина воскреснет и вернется. Да воскреснет Украина и расточатся враги ее и соединимся в защиту ея...» На этих словах я оборвал Вороного и больше воспретил ему говорить. На чем торжество окончилось и собравшиеся на панахиду разошлись.

О чем вашему превосходительству сообщаю. При сем присовокупляю, что из личных разговоров с Вороным после описываемого инцидента я вынес впечатление, что Вороной по своим намерениям принадлежит к сепаративной партии.

Уездный исправник

Ладиновский

Ф. 1439, оп. 1, спр. 1178, арк. 141. Оригинал.

* У тексті помилка.

** Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — відомий український поет, театрознавець, перекладач.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА АРХІВНОЇ СПРАВИ

РОЗШИРЕННЯ ДОСТУПУ ДО ДОКУМЕНТІВ ДЕРЖАРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Тепер уже ні для кого не секрет, що протягом багатьох років певна частина архівних документів була недоступною для широких кіл дослідників. У результаті штучно збіднювалася джерельна база вітчизняної історії. Це можна пояснити, зокрема, небажанням, а подекуди й боязню багатьох відомств відкривати свої таємниці, а в окремих випадках — надмірним побоюванням самих архівістів, що окремі джерела покажуть не в кращому світлі ті чи інші події минулого, можуть не вписатися в усталені рамки і стереотипи. Саме це й призвело зрештою до того, що багато розділів нашої історії написані однобічно — лише з позитивного боку, багато що взагалі опущено або замовчувалося до цього часу. У період демократизації і гласності, коли перед суспільством поставлено завдання показати народу всю правду історії, ліквідувати її «білі плями», необхідно розширити джерельну базу історичних досліджень, ввести до наукового обігу документи, які знаходились на обмеженому зберіганні. Це завдання для архівістів, як зазначила у своєму рішенні від 18 травня 1989 р. колегія Головархіву УРСР, є одним з найактуальніших на сьогодні. Певні зрушення у цьому плані вже відбулися на Дніпропетровщині.

У Держархіві Дніпропетровської області зберігаються понад 800 тис. справ, що відносяться до періоду від початку XVIII ст. і до наших днів. Ці джерела широко використовуються в ідеологічних, наукових, народногосподарських та соціально-культурних цілях. Між тим, значний обсяг документів дозволяє розширити дослідницьку і публікаторську діяльність. У 1987 р. в архіві було створено комісію по зняттю справ з режиму обмеженого доступу та по розсекреченню ряду документів. У результаті проведеної роботи гриф «ДСК» знято з 4139 справ; після ретельного вивчення складу і змісту секретних документів на загальне користування передано 405 справ з 29 фондів.

У першу чергу комісія розглянула питання про розсекречення документів з фондів дореволюційного періоду, зокрема частини справ фондів Канцелярії Катеринославського губернатора (1871—1917 рр.), Катеринославської міської думи (1917—1918 рр.), Управління Катерининської залізниці (1917—1919 рр.). Склад їх документів дозволить поглибити й розширити базу для вивчення питань, пов'язаних з революційним рухом у країні, передусім на основі таких справ, як «Донесення про знаходження нелегальної революційної літератури, видань РСДРП, друкарського шрифту у м. Катеринославі та м. Бахмуті», «Рапорти повітових справників про виступи селян проти столипінського земельного закону у Новомосковському та Маріупольському повітах», «Листування з жандармським управлінням про спостереження за висланими під нагляд поліції особами, які становлять загрозу існуючому в Росії ладу» та ін. Проте, як свідчать документи, не тільки революціонери зазнавали переслідувань. Так, одна із справ містить відомості про пристава Рутченківського гірничопромислового товариства на рудниках французької компанії Осетрова, який «... обіймаючи цю посаду протягом тривалого часу, так зблизився з населенням рудників, що пройнявся їх поглядами, шкідливими для справи політичного розшу-

ку...», а саме попередив революційно настроєних осіб про обшук, чим «заслужив» гнів свого начальства та звільнення із служби (ф. II, оп. 1, спр. 988).

Багатьох дослідників зацікавляють документи, що інформують про особовий склад катеринославського розшукового відділення та поліції, висвітлюють процес становлення розшукової справи в губернії (спр. 660). Тим, хто вивчає діяльність Київської організації РСДРП(б), буде цікаво ознайомитися зі справою про М. Вороничева, А. Медушенка та інших членів організації, які були вислані на помешкання до Катеринослава й перебували під гласним наглядом поліції (спр. 1159).

Значну цінність становить журнал засідань катеринославської думи за 1917 р. із стенограмами виступів на них більшовиків С. І. Гон-нер, Е. Й. Квірінга та ін. (ф. 469, оп. 1, спр. 1).

По радянському періоду працівники архіву розсекретили ряд фондів, серед яких — справи катеринославського окружного та губер-нського виконкомів за 1920—1930 рр., а також органів Радянської влади районної ланки за 1920—1938 рр. У вказаних справах дослід-ник знайде відомості про безробіття та його ліквідацію в губернії (ф. 122, оп. 1, спр. 13, 33), перехід у 1929 р. промислових підприємств на 7-годинний робочий день, розвиток колективізації тощо. В одній із справ зберігаються характеристики членів ВУЦВК, які мешкали на території округу (ф. 305, оп. 1, спр. 4, 68, 73, 79).

Дослідники, які вивчають життя і діяльність Г. І. Петровського, знайдуть маловідомі факти про Всеукраїнського старосту у мате-ріалах до доповіді, присвяченої його революційній діяльності, які зібрані у 1927 р. (спр. 10).

Із секретного зберігання повернено також частину справ катерино-славської губернської і повітової робітничо-селянської міліції, яка до-повнює відомості про діяльність цих органів у краї в перші роки Радянської влади. Тут зберігаються копії постанов РНК УСРР за під-писами Х. Раковського і В. Чубаря, наказів командуючого усіма збройними силами на Україні М. Фрунзе, ряд зібраних узаконень і роз-поряджень Робітничо-Селянського уряду щодо організації міліції та ін. (ф. 62, оп. 1, спр. 1).

Враховуючи важливість і значення статистичних матеріалів для дослідження багатьох питань народного господарства й соціально-культурного розвитку області, знято з режиму обмеженого доступу 2362 справи Дніпропетровського облстатуправління за період з 1931 по 1959 рр. (ф. 2493).

Не залишився поза увагою й друкований фонд, що зберігається в держархіві області. У цих книг особлива доля. З різних причин потра-пили вони свого часу до розряду «забороненої літератури». Визначною у цьому зв'язку є доля книги видатного партійного діяча, соратника В. І. Леніна М. І. Бухаріна «Програма комуністів (большевиків)», яку повернено із спецзберігання до загального фонду бібліотеки держ-архіву. Вказана праця була написана М. І. Бухарініним у травні 1918 р.; у ній визначалися цілі й завдання більшовицької партії, її відмінність від інших політичних партій Росії. Книга була видана в 1919 р. облас-ним комітетом більшовиків Донецько-Криворізького басейну в невели-кому повітовому місті Павлограді і дійшла до сьогоднішніх читачів без будь-яких редакторських правок, що мали місце в 30-ті роки.

Із спецзберігання повернено також праці відомих партійних дія-чів та економістів А. П. Розенгольца, С. В. Косіора, В. Вегера, Г. Гюн-тера та ін. Ознайомлення з цими роботами дає можливість відкрити маловідомі факти з історії нашої держави.

Зараз більш активно почали використовуватися праці відомого українського історика, академіка АН УРСР та АН СРСР М. С. Грушевського. Так, дослідникам надаються праці М. С. Грушевського «Історія України — Руси», «Всесвітня історія», «Початки Хмельниччини» та інші, видані в дореволюційний та радянський періоди, які допоможуть у вивченні багатьох питань історичного минулого нашої країни.

Книга відомого у свій час літературознавця, президента Державної академії художніх наук П. С. Когана «Література великого десятиріччя», видана в 1927 р., цікава не тільки оригінальністю тексту, а й всебічним висвітленням питання про форми і напрямки російської радянської літератури. Її розділи присвячені творам забутих у наш час прозаїків і поетів О. Гастева, Є. Замятіна, А. Веселого, Б. Пільняка, які були репресовані в 30-і роки. Дослідники зможуть ознайомитись також з вибраними творами Остапа Вишні, які були видані в 1925—1928 рр. Одна з повернутих із спецзберігання книг має автограф: «Високоповажному Дмитрові Івановичу Яворницькому на знак глибокої подяки за прекрасні хвилини перебування в батька в Катеринославі в 1924 році. Остап Вишня. Квітень 1925 р. Харків». Цікава доля цієї книжки. Остап Вишня подарував її відомому історику, професору Д. І. Яворницькому в той час, коли останній був завідувачим Катеринославським губернським архівом. Книга потрапила до бібліотеки архіву, а пізніше, як і її автор, була «заарештована», про що й свідчить приписка олівцем: «Вилучена 21.III.44 р.»

Заслужовує на увагу книга «Советская культура. Итоги и перспективы», яка вийшла у видавництві «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» у 1924 р. під редакцією А. В. Луначарського. Ця книга містить унікальну інформацію і малюнки, виконані відомими художниками К. Петровим-Водкіним, В. Мухіною, К. Юоном та ін. Це одне з перших загальнополітичних видань, яке вийшло через декілька місяців після смерті В. І. Леніна. Названа книга та ряд інших включені працівниками архіву до широкого використання. Так, за допомогою вищезгаданого видання «Советская культура. Итоги и перспективы» архівісти проконсультували творчий колектив Дніпропетровського російського драматичного театру ім. О. М. Горького щодо відтворення фотопортретів ряду діячів нашої партії і держави: М. Бухаріна, О. Рикова, Л. Каменева, Л. Троцького, що було необхідно під час постановки п'єси М. Шатрова «Далі... далі... далі...» Ця книга поряд з іншими розміщена на виставці, що знаходиться у читальному залі архіву.

Розширюючи інформаційну базу досліджень, держархів області проводить широку пропаганду такої важливої справи, як розсекречення документів і повернення із спецзберігання книг до загальних фондів бібліотек. З цією метою в обласній газеті була опублікована стаття, по місцевому радіомовленню прозвучали радіопередачі, які познайомили широку громадськість з цікавими документами та книгами, що одержали друге життя завдяки перебудові та гласності.

Крім цього, держархів налагодив творчі контакти з пресцентром «Дніпро» обласної організації Спілки журналістів УРСР, що з 1989 р. випускає «Інформаційний вісник», в якому в розділі «Гриф «секретно» знято» і «Повернені із спецзберігання» щотижня друкується інформація про найцікавіші документи та книги. Цю роботу працівники Державного архіву Дніпропетровської області з такою ж великою відповідальністю проводимуть і надалі.

Г. П. ДАНИЛЬЧЕНКО,
зав. відділом використання та публікації документів
Держархіву Дніпропетровської області

ВИКОРИСТАННЯ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ ПРАЦІВНИКАМИ ГОСПРОЗРАХУНКОВОЇ ГРУПИ ДЕРЖАРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Враховуючи важливість періодичної преси для вирішення багатьох важливих питань, передусім експертизи цінності документів, працівники госпрозрахункової групи Держархіву Волинської області починаючи з 1982 р. систематично виступають на сторінках багатотиражних, районних і обласних газет Волинської, Ровенської, Тернопільської областей, у науково-інформаційному бюлетені «Архіви України», журналах «Советские архивы», «Дніпро», в ряді колективних наукових збірників із статтями і повідомленнями, присвяченими експертизі цінності документів у окремих установах, питанням організації діловодства та шляхам його поліпшення, з методичними і практичними порадами щодо діяльності архівних установ Волині. Крім того, готується чимало публікацій з використанням першоджерел — архівних документів. Серед них — статті історико-краєзнавчої тематики, з нагоди ювілеїв архівної справи, присвячені визначним діячам історії та культури, ім'я яких тісно пов'язане з Волинню, матеріали з історії населених пунктів Волинської та Ровенської областей. Використовуючи документи особового походження, співробітники держархіву області підготували цикл публікацій до рубрик «Визначні люди нашого краю», «Спадщина» та ін.

У 1987 р., до 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, працівники групи підготували ряд публікацій на основі документів державних архівів Волинської, Львівської, Ровенської, Тернопільської областей, у тому числі джерел періоду окупації західноукраїнських земель буржуазно-поміщицькою Польщею у 1921—1939 рр.

Протягом 1988 р. працівниками госпрозрахункової групи держархіву підготовлено 54 публікації, з них 20 — з архівної тематики, в яких висвітлено значення ленінського декрету з архівної справи, висвітлюється діяльність обласного, районних та міських архівів, показано передові методи роботи архівістів Волині.

Співробітники групи активно виступали і з літературно-критичними та публіцистичними розвідками, порушували питання збереження пам'яток історії та культури.

Усього протягом 1982—1989 рр. працівниками групи на сторінках науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України», журналів «Советские архивы», «Народна творчість та етнографія», «Дніпро» та ін. було опубліковано 106 матеріалів.

Велика увага приділяється працівниками групи питанням експертизи цінності документів. Необхідність підготовки і проведення науково-технічного опрацювання справ з наступною передачею їх на державне зберігання було висвітлено, наприклад, у публікації «Документи для архіву» газети «Радянська Волинь» від 14 грудня 1982 р. Після опрацювання документів найбільшого промислового підприємства області — Луцького шовкового комбінату ім. 60-річчя Радянської України працівники групи в окремому повідомленні в «Архівах України»¹ висвітлили діяльність відомчого архіву підприємства, а згодом підготували велику публікацію для обласної газети². За матеріалами експертизи цінності документів за 1982—1985 рр. здійснено публікацію «З думкою про майбутнє» в багатотиражній газеті комбінату «За комуністичну працю» (14 жовтня 1987 р.), у якій йдеться про важливу роль архівних доку-

¹ «Архіви України», 1983, № 3, с. 66—67.

² «Радянська Волинь», 24 вересня 1985 р.

ментів як пам'яток духовної культури, підкреслено ті позитивні зміни, що відбулися в діловодстві та діяльності відомчого архіву.

У публікації «З історії заводу» («Радянська Волинь», 17 жовтня 1984 р.) розповідається про історію Луцького електроапаратного заводу ім. XXV з'їзду КПРС, дано оцінку роботи відомчого архіву, охарактеризовано окремі групи документів, що створюються на підприємстві, підкреслено роль відомчого архіву в їх зберіганні, а також використанні в соціально-правових та інших цілях, йдеться про допомогу, яку подає працівникам структурних підрозділів заводу завідувача Луцьким держміськархівом Л. М. Корольчук разом із завідувачою відомчим архівом Л. Л. Андрощук з метою поліпшення рівня діловодства та ін.

У багатотиражній газеті Двадцять восьмого державного підшипникового заводу «Робітниче життя» двічі — 22 серпня 1984 р. та 30 вересня 1987 р. висвітлювалась робота відомчого архіву підприємства. Актуальні питання діяльності відомчого архіву будівельно-монтажного тресту «Волиньпромбуд» обговорені в публікації «Минуле треба берегти», надрукованій працівниками госпрозрахункової групи в багатотиражній газеті комбінату «Будівельник Волині» 16 листопада 1984 р.

Працівники госпрозрахункової групи Держархіву Волинської області подають значну практичну допомогу в проведенні експертизи цінності документів установам списку № 1 в окремих районах області, документи яких не можуть опрацювати на місцях. Опрацьовуючи документи Рожищенського зооветеринарного технікуму, колишнього управління сільського господарства, районного комітету народного контролю, заводу «Рожищеферммаш», працівники групи виступили з публікацією «З погляду вічності» в Рожищенській районній газеті «Світло Жовтня» (10 липня 1986 р.), в якій розповіли про стан архівної справи в районі, роботу держрайархіву, який очолює Н. О. Фірчук, її успішну діяльність по організації роботи по збереженню документів в установах району.

Опрацьовуючи документи окремих установ списку № 1 Ківерцівського району, працівники госпрозрахункової групи Держархіву Волинської області подали на місцях велику методичну допомогу, провели роз'яснювальну роботу з питань діловодства й архівної справи, вдосконалили номенклатури справ, у більшості з яких не передбачалися справи громадських організацій, НТТ, допомогли у створенні методичних куточків «На допомогу діловоду», виступили з лекціями на тему «Основні правила роботи відомчих архівів», в яких наголошувалося, зокрема, на важливості документів особового походження для всебічного вивчення історії краю. Разом із завідувачою держрайархівом Н. П. Лець було глибоко проаналізовано позитивні й негативні сторони роботи діловодних служб і відомчих архівів установ району, накреслено шляхи усунення недоліків у їх роботі. Всі ці питання висвітлила публікація «Пам'ять народу» районної газети «Ленінським шляхом» від 21 січня 1987 р.

Питання методичної допомоги на місцях і пропаганди передового досвіду роботи працівники групи висвітлювали на сторінках науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України» у статті «Методична робота госпрозрахункової групи Держархіву Волинської області» (№ 2, 1983 р.), в ряді інших публікацій у періодичній пресі області.

Починаючи з 1979 року працівники госпрозрахункової групи, крім основних робіт, передбачених преїскурантом, проводять велику роботу по виявленню, обліку і передачі на державне зберігання документів особового походження. За їх допомогою за цей час у держархіві створено понад два десятки фондів особового походження. Працівники групи не тільки ведуть пропагандистсько-роз'яснювальну роботу з цього питання в періодичній пресі, а й широко висвітлюють сам процес вияв-

лення, збору, передачі документів особового походження на державне зберігання, характеризують документи окремих важливих фондів.

Питання виявлення, збору і передачі на державне зберігання документів особового походження працівниками групи було висвітлено в першому номері «Архівів України» за 1988 р. в повідомленні «З досвіду роботи госпрозрахункової групи Держархіву Волинської області з документами особового походження».

Напередодні 70-ї річниці ленінського декрету з архівної справи керівник госпрозрахункової групи разом з керівником групи комплектування і головою ЕПК держархіву Р. П. Пенцак опублікували в обласній газеті «Радянська Волинь» ювілейний нарис «Історична пам'ять народу». У ньому давалась загальна характеристика фондів держархіву і разом з тим йшлося про роботу з документами особового походження, розповідалось про найважливіші фонди, які зібрали працівники госпрозрахункової групи архіву, їх значення для історичної науки. Про відбір працівниками групи і використання документів особового походження інформував також журнал «Советские архивы» (1988 р., № 6).

Нещодавно завдяки науковій і творчій співдружності працівників групи з працівниками держрайархівів інших областей, зокрема із завідуючою держрайархівом м. Сарни, було виявлено, зібрано, опрацьовано та передано на держзберігання до держархівів Ровенської і Волинської областей документи відомого самодіяльного художника, лауреата другого Всесоюзного фестивалю народної творчості, присвяченого 70-річчю Великого Жовтня, учасника багатьох персональних і колективних виставок С. І. Чуприни із смт. Степань Сарненського району Ровенської області. Він є автором широковідомих історичних полотен «Скоморохи в Степані», «Урожай», «Хрещення Степані», присвяченого 1000-річчю хрещення Русі, «Ясир», «Бій з татарами в Степані», «Козацький мурованик», «Татарський мурованик», «Ярмарок в Степані», картин до 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка — «Шевченко в Берестечку», «Шевченко в Острозі», «Ой, чого ти почорніло, зеленее поле?». Цю роботу архівістів було висвітлено в ряді публікацій, зокрема в повідомленні «Свідки історії» («Будівник комунізму» (Сарни Ровенської області) 25 жовтня 1988 р.), статті про самодіяльного художника С. І. Чуприну під назвою «Чарівні квіти душі» в ровенській обласній газеті «Червоний прапор» від 14 грудня 1988 р.

Документи усіх фондів особового походження, зібрані працівниками групи, використовувались ними в публікаціях у періодичній пресі. Кожному з тих, чії документи надійшли останнім часом до фондів держархіву, присвячувалась окрема публікація у місцевій пресі — за місцем народження, праці, проживання. Так, уродженцю м. Берестечко Горохівського району, відомому збирачу і досліднику фольклору Волині О. Ф. Ошуркевичу присвячена публікація «Квіти його життя» в районній газеті «Будівник комунізму» від 24 серпня 1988 р. У ній висвітлено життєвий і творчий шлях дослідника, читачів поінформовано про основні документи, що зберігаються в його фонді.

Працівники госпрозрахункової групи зібрали, опрацьовали і передали на держзберігання документи відомого лікаря, кандидата медичних наук, автора чисельних публікацій про нові методи лікування хворих В. В. Башняка, а на його батьківщині Збаразька районна газета повідомила про це своїх читачів («Колгоспне життя», 8 грудня 1988 р.).

В. Г. Герасимчук — перший на Волині член Спілки композиторів СРСР, автор багатьох музичних творів — передав до архіву цілий ряд цікавих документів про свій життєвий і творчий шлях. Про це розповіла районна газета Рожищенського району «Світло Жовтня» у своїй

публікації від 11 листопада 1988 р. «Музика щедрої душі», яку підготували працівники групи.

У періодичній пресі були вміщені також повідомлення про інші фонди документів особового походження, у тому числі членів Спілки письменників В. С. Гея, І. І. Чернецького, Й. Г. Строцюка, заслужених майстрів народної творчості УРСР І. І. Ариванюка, А. Н. Миронченка, професора Луцького педінституту П. К. Сміяна, молодого поета Л. М. Назарчука з с. Ворокомле Камінь-Каширського району, фотографа-краєзнавця з м. Луцька І. О. Левчанівську, відмінника народної освіти УРСР, вчителя історії Жорнищанської восьмирічної школи Г. І. Павленка, заслуженого журналіста УРСР, лауреата премії імені Ярослава Галана П. Г. Шафети та багатьох інших.

Тематика публікацій, підготовлених працівниками групи, дуже різноманітна. Так, керівник госпрозрахункової групи разом із завідуючою Луцьким держміськархівом Л. М. Корольчук підготували спільну публікацію під назвою «25 тисяч справ» для обласної молодіжної газети «Молодий лєнінець», яка була вміщена там 28 травня 1988 р. У ній ідеться про стан архівної справи в місті, охарактеризовано фонди архіву, зокрема розповідається про документи виконкому Луцької міської Ради народних депутатів, про підготовку і святкування 900-річчя Луцька тощо.

У публікаціях до 70-річчя лєнінського декрету з архівної справи не тільки висвітлювалось питання розвитку архівної справи в містах, районах області, робота госпрозрахункових груп, а й ішлося про ветеранів архівної справи, наприклад, про колишню завідуючу Маневецьким держрайархівом, у минулому — члена КПЗУ С. С. Климчук³ та багатьох інших.

У 1988 р. місто Володимир-Волинський відзначило свій 1000-річний ювілей. Працівники госпрозрахункової групи зібрали багато нових, невідомих досі документів з історії міста, які стали основою двох великих публікацій: «З глибин віків»⁴ та «Писемні пам'ятки тисячоліття»⁵. За ці публікації керівникові групи було вручено цінний подарунок і присуджено третє місце в конкурсі, який проводився обласною газетою з нагоди ювілею.

Загалом працівники госпрозрахункової групи готують велику кількість публікацій з історико-краєзнавчої тематики. Ось ще один приклад.

Селище Степань Сарненського району Ровенської області в минулому було центром князівства; першою писемною згадкою про нього є Іпатіївський літопис від 1292 року. З цим населеним пунктом пов'язані імена князів Острозьких, шведського короля Карла XII, царя Петра І. Степань — батьківщина відомого діяча польського визвольного руху, соціаліста-утопіста С. Г. Ворцеля, активного учасника боротьби проти царизму. В наші дні з селищем пов'язане життя талановитого самодіяльного художника С. І. Чуприни. Документи з історії цього населеного пункту, виявлені у фондах Держархіву Волинської області, та джерела особового походження, зібрані й передані на державне зберігання працівниками госпрозрахункової групи стали основою публікації в газетах «Будівник комунізму» (30 серпня 1986 р., 29 серпня 1987 р.) та «Червоний прапор» (14 грудня 1988 р.).

Працівники групи використовували періодичну пресу і для висвітлення невідомих сторінок історії селища Цумань. Такі статті було видруковано в обласній та Ківерцівській районній газетах. Зібрані пра-

³ «Зоря комунізму», 25 травня 1988 р.

⁴ «Слово правди», 10 червня 1988 р.

⁵ «Радянська Волинь», 19 серпня 1988 р.

цівниками групи документи про відомого учасника народовольчого руху П. Г. Дашкевича, уродженця Цумані, також стали основою кількох публікацій («Радянська Волинь», 27 жовтня 1987 р.; «Ленінським шляхом», 14 вересня 1988 р.).

З волинською землею тісно пов'язані життя і творчість Лесі Українки, родини Косачів. Їх перебування на Волині також стало об'єктом дослідження працівників госпрозрахункової групи, які використали невідомі досі документи і підготували 10 публікацій для періодичної преси, з них 7 — до 75-річчя з дня смерті Лесі Українки.

Нововиявлені документи про перебування на Волині І. Я. Франка стали основою публікації в газеті «Радянська Волинь» (27 травня 1987 р.).

Питання про можливість перебування на Волині Т. Г. Шевченка, зокрема у Берестечку, Луцьку, Ковелі восени 1846 р., цікавить багатьох дослідників. Вивчали його й працівники групи; використовуючи зібрані народні перекази, літературні джерела, вони підготували для двох районних газет — Ковельської та Горохівської — публікації, які побачили світ у березні 1988 р. У статтях ідеться про ймовірність перебування Великого Кобзаря на Волині, розкрито причини його можливих відвідин краю: це бажання поета побувати на «славному полі» під Берестечком, яке він описав у своєму вірші «Ой, чого ти почорніло, зелене поле?», та ознайомитись з монументальною дерев'яною архітектурою Волинського Полісся, на яку в той час був дуже багатий Ковельський повіт Волинської губернії.

До 175-річчя з дня народження Великого Кобзаря працівники групи зібрали ряд спогадів і фотодокументів про Шевченківські ювілеї на Волині в 20—30-х роках від їх учасників С. І. Чуприни, І. О. Левчанівської, в держархіві виявили цілий ряд документів з цієї тематики і на їх основі підготували й опублікували в періодичній пресі Волинської, Ровенської областей 15 публікацій, а керівник групи, який досліджує тему «Т. Г. Шевченко і Волинь», опублікував у обласній газеті статтю «Волинь у творчості Шевченка» («Радянська Волинь», 21 лютого 1989 р.). Зібрані й передані на державне зберігання спогади про святкування 120-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка в смт. Степані Сарненського району Ровенської області лягли в основу публікації «Невідцвітне слово» у райгазеті «Будівник комунізму» від 23 лютого 1989 р.

Використання періодичної преси з метою пропаганди архівної справи, зокрема висвітлення особливостей проведення експертизи цінності документів в установах списку № 1, подання їм методичної допомоги, збору документів особового походження та інших цінних джерел, а також їх широкого використання, є складовою частиною творчої діяльності працівників Держархіву Волинської області.

В. Є. РОЖКО,
старший архівіст госпрозрахункової групи
Держархіву Волинської області

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

ДОКУМЕНТИ ПА ІІП ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПРО ПРИЙОМ ПІДПІЛЬНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ І ПАРТИЗАНСЬКИМИ ЗАГОНАМИ РАДЯНСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО ЛАВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ ТЕРИТОРІЇ УРСР У 1941—1944 рр.

Малодослідженою сторінкою в історії партійного будівництва є питання про організацію підпільними організаціями і партизанськими загонами прийому радянських громадян до лав ВКП(б) на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. У даному огляді джерел йтиметься про цю важливу сторінку в історії нашої партії. Не претендуючи на повне висвітлення теми, автор за допомогою наявних архівних документів зробив спробу дослідити порядок прийому та динаміку збільшення кількості членів партії в умовах підпілля, у партизанських загонах.

Слід відзначити, що вивчення цього питання значною мірою ускладнюється через відсутність вичерпної джерельної бази. Річ у тім, що чимало документів було знищено при реальній небезпеці розгрому загону, частину було сховано і потім не знайдено. Так, у одному з документів, надісланих до ЦК КП(б)У, говориться: «27 травня партизанський загін Червоного району в зоні Хінельських лісів було оточено переважачими силами мадярів. Виходячи з оточення, загін закопав майно, а парт-організація закопала документи (протоколи). Після повернення з Брянських лісів у зимовий час знайти документи немає можливості, а тому у справах партійного комітету відсутні протоколи № 19, 20, 21, 22, 23, вважати їх втраченими»¹. Відомо, що веденню діловодства тоді приділяли небагато уваги, про що свідчить, зокрема, повідомлення секретаря Глухівського підпільного райкому партії від 20 січня 1943 р.: «На закінчення детально про документацію партійної роботи в підпіллі. Підпільна робота райкому в тилу хитрого, підступного ворога змушувала майже не створювати письмових документів, привчила до усних рішень, не фіксуючи їх, тому документів за цей час не накопичилось, а ті, що й були, закопувались у землю. Лише останнім часом з кінця 1942 р. райком почав вводити деяку документацію, оскільки з'явилася можливість здавати її до обкому чи ЦК КП(б)У»².

Документація складалася, як правило, в одному примірнику, згідно суворих вказівок ЦК КП(б)У, викликаних необхідністю збереження партійної таємниці. «Протоколи засідань бюро обкому, райкомів, а також інші особливо секретні матеріали не писати на друкарській машинці, а писати виключно від руки і тільки в одному примірнику,— говориться у листі секретаря ЦК КП(б)У Л. Р. Корнійця від 5 січня 1943 р. секретареві Сумського підпільного обкому КП(б)У П. Ф. Куманьку.—...В міру можливості всі конспіративні матеріали, протоколи обкому, райкомів, матеріали по затвердженню кадрів, по прийому до лав ВКП(б) та інші негайно направляти до ЦК ВКП(б). Матеріали, що надсилаються до ЦК КП(б)У, повинні бути оригіналами і копій в себе не залишати»³.

Таким чином, документи, надіслані на зберігання до ЦК КП(б)У, є основною джерельною базою при вивченні питання прийому до лав партії на тимчасово окупованій території республіки. Окремі відомості містяться також у фондах партійних архівів обкомів Компартії України. Частину цих документів опубліковано⁴.

З протоколів підпільних партійних комітетів, парткомісій та парторганізацій, звітів, інформацій про їх діяльність, листування з ЦК КП(б)У, списків комуністів та інших документів видно, що проведення прийому до партії створювало ряд труднощів. Перш за все, необхідно було визначити, хто має право давати рекомендації

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 562, арк. 21.

² Там же, спр. 558, арк. 16.

³ Там же, спр. 548, арк. 47.

⁴ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. Донецк, 1980; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов. К., 1963 та ін.

і брати участь у прийомі, адже чимало комуністів, які в силу різних причин потрапили на окуповану територію, не мали на руках партійних документів і не могли підтвердити своє членство в партії. Так, з 203 комуністів, що перебували на обліку в з'єднанні партизанських загонів Житомирської області, партійні квитки були лише у 24; решта ж квитки знищили — 50, закопали чи сховали — 12, здали до ЦК ВЛКСМ — 2, до Чернігівського обкому КП(б)У — 1, комісарам чи політорганам військових частин — 9, районним партійним комітетам — 15, до УШПД — 1, до ЦК ВКП(б) — 5, представникові ЦК КП(б)У — 1, до НКВС СРСР — 1. Не одержували квитків взагалі — 82 чоловіки⁵. Аналогічна картина була і в інших партизанських загонах.

Зрозуміло, що таке становище не давало змоги будувати внутріпартійну роботу в повній відповідності з вимогами Статуту ВКП(б). Тому багато секретарів підпільних партійних комітетів після встановлення зв'язку з ЦК КП(б)У зверталися до нього з питаннями про порядок прийому до партії, ведення обліку, стягування партійних внесків, відновлення в партії тощо.

Один з таких листів від 17 червня 1942 р. написаний секретарем Ямпільського підпільного райкому КП(б)У Сумської області Д. Д. Красняком секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову: «Парторганізація загону складається з 58 комуністів та 32 комсомольців. За час існування загону прийнято до лав ВКП(б) 13 чоловік. Прийом проводився згідно з Статутом на парткомітеті, партзборах та партквиткою КП(б)У. У прийомі двом відмовили, а одного виключили за боягузтво в боях. Проте у партроботі є ряд неясних питань: 1) як приймати на партоблік комуністів, що не перебували у нашому райкомі на обліку і не мають партквиток на руках? 2) як бути з тими комуністами, що проживали вдома легально і здали партквитки поліції чи до німецької комендатури? 3) як оформити особові справи на комуністів і чи може рекомендувати той, хто знає рекомендованого менше року і той, хто не перебував у нас на партобліку в нашому райкомі і не має на руках партквитка і ряд інших»⁶.

20 серпня 1942 р. т. Красняк знову звернувся до ЦК КП(б)У з проханням дати вказівки по веденню партобліку, «особливо тих, хто не перебував раніше в нас на партобліку, а прибувши до партизанського загону, просять прийняти на партоблік і у письмових заявах вказують, де його партквиток, яка парторганізація приймала і яка видавала квиток. Цим товаришам ми не радимо давати рекомендації вступникам. Як стягувати партвнески, розмір і по яких документах вести облік надходження партвнесків, оскільки у багатьох товаришів немає на руках партквитків»⁷.

Даючи роз'яснення з цих питань, секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко 10 жовтня 1942 р. писав: «...комуністи, що прибули з інших партизанських загонів, можуть бути взяті на партоблік у вашій парторганізації в тому випадку, якщо буде підтвердження про їхню партійність з боку комуністів, які мають на руках партдокументи, чи комуністів, які перебувають на обліку у вашій або іншій парторганізації. Комуністи, які не перебувають на обліку в якій-небудь парторганізації, не можуть давати рекомендації до лав ВКП(б). З прийманням членських партійних внесків радимо утриматися»⁸.

Звертався до ЦК КП(б)У також секретар парткомісії з'єднання партизанських загонів Житомирської області В. Н. Сперанський. Він повідомляв: «За період з 15 грудня 1942 р. по 1 квітня 1943 р. партійною комісією з'єднання партизанських загонів Житомирської області було прийнято у члени ВКП(б) 90 чоловік, в кандидати партії 149 чоловік. В оформленні документів при прийомі у члени чи кандидати партії встановилася така практика. Вступник у члени чи кандидати партії подає письмову заяву до низової парторганізації. До заяви додається автобіографія і рекомендації трьох членів партії.

Рекомендації для вступу в члени чи в кандидати партії дають члени партії, що мають партійний стаж не менше одного року, і мають на руках партійний квиток, або здали його на зберігання в парторганізацію. Рекомендації також давали члени партії, в яких було не менше року партійного стажу, що працювали комісаром чи відсекром партбюро загону, незалежно від того, чи мають вони партквиток на руках, здали його на зберігання в парторганізацію, чи знищили, перебуваючи в оточенні. Решта членів ВКП(б), які знищили чи десь сховали свої партквитки, правом рекомендації не користувалися (а таких товаришів у нас багато, оскільки вони не мають документів, що підтверджують їх партійність). При вступі до кандидатів партії членів ВЛКСМ рекомендацію видають члени бюро ВЛКСМ загону.

Заяви про прийняття у члени чи в кандидати партії розглядаються на зборах парторганізації групи. Рішення партзборів затверджується на засіданні партбюро загону, а потім на засіданні парткомісії.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 52, арк. 3—8 (підручки автора).

⁶ Там же, ф. 1, оп. 22, спр. 565, арк. 24.

⁷ Там же, спр. 8, арк. 70.

⁸ Там же, арк. 71.

Кандидати партії приймаються в члени ВКП(б) по закінченні тримісячного кандидатського стажу.

Для взяття на облік прийнятих до загонів членів і кандидатів партії, які не мають на руках партдокументів, останнім часом встановлено наступний порядок:

Член або кандидат партії, прийнятий до загону, подає письмову заяву з проханням взяти його на облік. У своїй заяві він дає пояснення, коли, де і за яких обставин він сналив чи закопав свій квиток, де жив і чим займався, перебуваючи на тимчасово окупованій території. Ця заява обговорюється на партзборах низової парторганізації, а потім на засіданні партбюро, яке й виносить остаточне рішення взяти чи ні даного товариша на партійний облік.

Прошу дати вказівки з таких питань: 1) чи можуть давати рекомендації вступаючим в члени чи кандидати партії комуністи, які знищили свої квитки, але взяті на облік у парторганізаціях партизанських загонів; 2) чи можуть давати рекомендації товариші, що прийняті в члени партії парторганізаціями наших партизанських загонів і мають вже річний партстаж, оскільки вони не одержували партійних квитків; 3) як бути з прийомом у члени партії кандидатів, які знищили свої кандидатські картки і не мають ніяких підтверджень того, що вони були прийняті кандидатами у члени ВКП(б)»⁹.

Подібні листи надходили до ЦК ВКП(б) і з інших підпільних партійних комітетів. У зв'язку з цим центральні і республіканські партійні органи постійно роз'яснювали порядок прийому до лав ВКП(б) в таких екстремальних умовах.

У практичній роботі по прийому в партію в ряді партизанських формувань партійні організації керувалися постановами ЦК ВКП(б) від 19 серпня і 9 грудня 1941 р., що стосувались порядку прийому в партію в Червоній Армії. У постанові від 19 серпня 1941 р. зокрема говорилося, що бійці Червоної Армії, які особливо відзначилися в боях, показали зразки героїзму і виявили бажання вступити в партію, можуть представляти рекомендації трьох членів партії з річним партійним стажем, які знають їх по спільній роботі і менше одного року. В цьому разі вступаючі в партію представляють бойову характеристику політичного керівника підрозділу або комісара частини. А постанова ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1941 р. дозволяла політорганам Червоної Армії приймати в члени ВКП(б) військовослужбовців, які відзначилися у боях, після тримісячного кандидатського стажу. Постанови ЦК ВКП(б) відіграли велику роль у зміцненні партизанських парторганізацій, сприяли їх росту за рахунок кращих, найбільш відважних народних месників.

Партійні організації партизанських з'єднань проводили активну роботу по підбору в свої ряди кращих партизанів і підпільників. Секретарі парторганізацій, політпрацівники запрошували безпартійних партизанів на відкриті збори, знайомили із Статутом ВКП(б), історією партії, загартовували їх політично. Як правило, підготовка до вступу в партію починалась з вивчення Статуту ВКП(б), зокрема організаційних принципів побудови партії, її історії. За партизанами закріплювались досвідчені комуністи; в одному із з'єднань діяла спеціальна школа, де займалися ті, хто готувався до вступу в партію.

Ряди комуністів поповнювали найбільш сміливі, віддані Батьківщині бійці і командири. Вони завжди були в перших рядах борців проти фашизму, показували приклад відваги й організованості.

У багатьох загонах стало традицією, коли кращі партизани, йдучи на бойову операцію, подавали заяву про прийом в ряди партії. Ці заяви були сповнені вірою в перемогу над ворогом, почуттям відданості ленінській партії, Батьківщині.

При прийомі в партію комуністи по-діловому обговорювали кожну кандидатуру, керувалися почуттям відповідальності за бойовитість і згуртованість своїх рядів. У бойових характеристиках докладно йшлося про бойові, моральні і політичні якості народного месника. Такі бойові характеристики подавались у більшості партизанських формувань¹⁰⁻¹¹.

Порядок прийому до партії у багатьох партизанських з'єднаннях різнився в дрібних деталях. Наприклад, Вінницький міжрайонний партійний комітет, спираючись на директивні усні вказівки Ф. С. Волощука, направлено ЦК КП(б)У для налагоджування підпільної боротьби, встановив такий порядок прийому в члени ВКП(б): «приймати в члени ВКП(б) можна кожного громадянина Радянського Союзу, який у тилу ворога веде практичну боротьбу проти німецьких окупантів, не молодше 18 років. Для цього потрібно три рекомендації, заява та автобіографія в письмовому вигляді. Прийом здійснюється низовою парторганізацією і затверджується вищестоящим комітетом. Приймати можна товаришів, що повністю виправдали себе, і перевірених одразу в члени ВКП(б), а товаришів, що виправдали себе, але не повністю перевірених,— в кандидати ВКП(б). Кандидатський

⁹ Там же, ф. 65, оп. 1, спр. 48, арк. 1.

¹⁰⁻¹¹ Див.: И. Я. Жученко, П. А. Савчук. Поднимая партизан в атаку. К., 1984, с. 85—88.

стаж встановлює низова парторганізація, але не менше одного місяця». Цей нововведений порядок прийому в члени ВКП(б) для більшовицьких працівників у глибокому тилу ворога підтвердив І. Д. Мединський, як комісар бригади і як член Вінницького підпільного обкому КП(б)У, який прибув у серпні 1943 р. на територію області¹².

Згідно з вказівкою працівників Центрального штабу партизанського руху в партизанському загоні під командуванням А. І. Сиворонова кандидатський стаж встановлювався шість місяців, рекомендує замість трьох було двоє¹³.

Парторганізатор ЦК КП(б)У М. К. Лагута, будучи секретарем Плужнянського підпільного райкому партії Кам'янець-Подільської області, давав такі вказівки секретареві підпільного партійного осередку по організації прийому в партію: «2. Тим, хто вступив у партію, партстаж буде оформлено з початку роботи, від безпартійних прийміть заяву в партію і стислі автобіографії, які зберігаються в суворо секретному порядку, у виняткових випадках — спалюються»¹⁴.

Самостійно встановлений порядок прийому також змінювався, уточнювався внаслідок роз'яснень з боку армійських партійних працівників, які доводили до відома постанови ЦК ВКП(б) з питань прийому в партію. Так, у з'єднанні під командуванням С. А. Ковлака з грудня 1941 р. до травня 1942 р. члени ВКП(б) здійснювалися без проходження кандидатського стажу. Кандидатський стаж знову було встановлено після зустрічі з представником Брянського фронту старшим батальйонним комісаром Калініним, який пояснив порядок прийому в партію у частинах Червоної Армії. У травні—червні 1943 р. парткомісія з'єднання переглянула всі справи по прийнятих раніше в партію. В подальшому прийом у партію здійснювався лише після ретельної перевірки¹⁵.

Думка про те, що підпільні партійні комітети використовували у своїй роботі по збільшенню партійних лав вказівки ЦК ВКП(б) знаходить також підтвердження і в інших партизанських з'єднаннях. Наприклад, за станом на 20 травня 1943 р. у з'єднанні партизанських загонів Чернігівської області під командуванням О. Ф. Федорова кожен бажаючий вступити у кандидати ВКП(б) подавав до ротної партійної організації заяву і три рекомендації від членів ВКП(б), що мали партійний стаж не менше одного року, а також автобіографію і бойову характеристику командира взводу чи роти, або іншого безпосереднього командира, якому був службово підлеглим. Після розгляду заяви у ротній первинній партійній організації витяг з протоколу зборів разом з документами надсилався на затвердження до партбюро з'єднання. Стаж прийнятому товаришеві відлічувався з часу схвалення його кандидатури на загальнопартійних зборах в ротній організації.

Прийом з кандидатів у члени ВКП(б) провадився аналогічно.

Партійні організації рот в окремих випадках розглядали заяви товаришів з кандидатським стажем не менше трьох місяців, що особливо відзначилися у боротьбі з фашистськими окупантами. Парторганізація мала право винести рішення про прийом даного товариша в члени ВКП(б) з подальшим затвердженням партбюро з'єднання.

Відновлення у правах члена чи кандидата у члени ВКП(б) відбувалося на підставі персональної заяви товариша з письмовим підтвердженням його партійної приналежності двома членами ВКП(б). Заява розглядалася парторганізацією роти чи спецпідрозділу з подальшим затвердженням у партбюро з'єднання. Після цього дозволялося взяття на облік і допуск до участі у партійному житті організації.

Дійсними вважалися рекомендації членів ВКП(б), що мали на руках партквиток, або щодо яких було точно відомо, що вони є членами ВКП(б)¹⁶.

Порядок оформлення прийому в партію Ямпільським підпільним райкомом КП(б)У у 1943 р. є характерним для підпільних партійних комітетів Сумської області. Бажаючі вступити у партію подавали заяву приблизно такого змісту: «Прошу парторганізацію прийняти мене в партію Леніна. Зобов'язуюсь суворо дотримуватись Статуту і Програми ВКП(б), знищувати німецьких окупантів і їх ставлеників до повного звільнення нашої соціалістичної Батьківщини, не шкодуючи не тільки своєї крові, а й життя». До заяви подавали автобіографію і три рекомендації комуністів з трирічним партстажем, які знали рекомендованого по бойових діях не менше року. Ці матеріали розглядалися у первинній парторганізації, а потім на засі-

¹² Там же, спр. 164, арк. 52—53.

¹³ Там же, спр. 705, арк. 76.

¹⁴ Там же, оп. 22, спр. 261, арк. 23.

¹⁵ І. Я. Жученко, П. А. Савчук. Поднимаю партизан в атаку. К., 1984, с. 85.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 64, оп. 1, спр. 39, арк. 168.

данні райкому партії. Особові справи на новоприйнятих комуністів зберігались райкомом¹⁷.

У з'єднанні партизанських загонів під командуванням М. М. Таранушенка вступник подавав заяву, рекомендації від трьох членів партії, що знали його по роботі у партизанському загоні, автобіографію, бойову характеристику, витяг з протоколу партзборів про прийняття у кандидати чи в члени ВКП(б), де було партбюро, додавалося і його рішення. Всі ці матеріали подавались парткомітетові з'єднання. Вступника викликали на засідання парткомітету, де заслуховувалась автобіографія і задавались питання. На засідання парткомітету викликали також секретаря партійної організації і політрука підрозділу, які давали характеристику¹⁸.

У цілому аналіз документів про порядок прийому в партію свідчить, що найбільш поширеними у партизанських умовах були такі форми: 1) справи з питань прийому розглядалися ротними парторганізаціями, рішення затверджувались партбюро загону і остаточно парткомісією з'єднання (з'єднання О. М. Сабурова, Л. Я. Іванова, С. Д. Чижова); 2) документи оформлювала парторганізація роти чи загону з додатком висновку партбюро (якщо воно існувало). Остаточне рішення виносив партком (з'єднання А. З. Одухи, М. М. Таранушенка); 3) питання вирішувалося у парторганізації загону чи підрозділу і затверджувалося підпільним партійним комітетом — обкомом чи райкомом партії (Кам'янець-Подільський, Волинський підпільні обкоми, підпільні райкоми Сумської і Чернігівської областей); 4) рішення приймалося у загоні чи підрозділі і затверджувалося партбюро з'єднання (з'єднання О. Ф. Федорова).

Партійні органи висували якнайсерйозніші вимоги до рекомендуючих. З анкетних даних рекомендуючих видно, що це були переважно комуністи з довоєнним стажем, найбільш авторитетні серед партизанів.

Так, 207 чоловік, затверджених членами і кандидатами в члени ВКП(б) партійною комісією з'єднання партизанських загонів Житомирської області за період з грудня 1942 р. до березня 1943 р., мали 727 рекомендацій. Ці рекомендації було видано дванадцятьма комсомольськими бюро підрозділів і 91 комуністом, з них 83 комуністи або 91 % мали довоєнний партійний стаж (партквитки були тільки у 24 з них). Це — Л. Я. Іванов — командир партизанського загону ім. В. І. Леніна, член партії з 1932 р., що видав за цей період 11 рекомендацій; Ф. П. Волостников — комісар цього загону, член партії з 1939 р. — 13; З. А. Богатир — комісар з'єднання партизанських загонів, член партії з 1932 р. — 8; І. А. Артюхов — командир партизанського загону ім. С. М. Будьонного, член ВКП(б) з 1927 р. — 24; І. Л. Бородавко — відсекретар партбюро партизанського загону ім. 24-річчя РСЧА, член ВКП(б) з 1920 р. — 14 рекомендацій та ін.¹⁹

Затверджені членами чи кандидатами у члени ВКП(б) Волинським підпільним обкомом КП(б)У в період з вересня 1943 р. до березня 1944 р. мали 54 рекомендації від 16 комуністів, 75 % яких мали довоєнний стаж²⁰.

У партизанських з'єднаннях під командуванням В. А. Бегми, А. З. Одухи, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова та інших практикувалось складення списків комуністів, що мають право давати рекомендації вступаючим в партію²¹.

Прийом у партію здійснювали також підпільні партійні організації і комітети, які діяли в містах і населених пунктах, безпосередньо у стані ворога, що значною мірою ускладнювало проведення внутріпартійної роботи. Умови конспірації зводили до мінімуму діловодство, проведення зборів, засідань, обговорення кандидатур. Проте навіть скупі дані свідчать про те, що партія зростала, боролась, поповнювалася за рахунок тих, хто, не шкодуючи життя, присвячував себе боротьбі за звільнення соціалістичної Батьківщини від гітлерівської навали.

Ті, хто хотів вступити до лав ВКП(б), писали заяву, мали рекомендації трьох комуністів. Так, наприклад, при розгляді питання про прийом у члени ВКП(б) т. П. Ф. Пилипенко на засіданні Київського підпільного міськкому КП(б)У від 19 травня 1942 р. за неї поручилися К. П. Івкін, член ВКП(б) з 1928 р., Ф. Ф. Ревуцький, член ВКП(б) з 1932 р., В. І. Кудряшов, член ВКП(б) з 1932 р.²² Партійну рекомендацію у члени ВКП(б) одному з організаторів підпільної партійної організації «Смерть німецьким окупантам» В. І. Анан'єву надали В. В. Черепанов і Г. С. Кочубей (обидва — члени ВКП(б) з 1938 р.) і М. Д. Дем'яненко, член ВКП(б) з 1939 р.²³

Питання прийому вирішувалося на зборах чи засіданнях, як правило, у присут-

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 22, спр. 565, арк. 12.

¹⁸ І. Я. Жученко, П. А. Савчук. Названа праця, с. 84.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 65, оп. 1, спр. 45, арк. 12—152. Підрахунки автора.

²⁰ Там же, ф. 1, оп. 22, спр. 178, арк. 6—20. Підрахунки автора.

²¹ І. Я. Жученко, П. А. Савчук. Названа праця, с. 84.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 282, арк. 11.

²³ Там же, спр. 302, арк. 3.

ності вступника. Рішення набувало чинності після проведення голосування. У ряді випадків вказувалось на необхідність затвердження рішення вищестоящим партійним органом.

Для проведення прийому у Плучнянському підпільному райкомі КП(б)У Кам'янець-Подільської області необхідні були заява і характеристика, підготовлена секретарем підпільної парторганізації, або інструктором райкому. Кожна заява розглядалася в індивідуальному порядку. Наприклад, на засіданні підпільного райкому 15 січня 1944 р. було розглянуто 9 заяв про прийом у кандидати в члени ВКП(б). Після обговорення 8 чоловік було прийнято кандидатами у члени ВКП(б), одному рекомендовано вступити у члени ВЛКСМ²⁴.

Залізничний підпільний райком КП(б)У м. Києва проходження кандидатського стажу визначав тримісячним терміном²⁵.

Практика прийому в територіальних підпільних організаціях, що працювали у тісному зв'язку з партизанськими загонами, відрзнялась деякою специфікою. Вона детально викладена у звіті секретаря Сумського підпільного обкому КП(б)У Центральному Комітетові КП(б)У від 11 травня 1943 р.: «Первинна партійна парторганізація повідомляла нам через своїх зв'язківців, що, припустимо, безпартійний конюх Сидоров хоче вступити в партію, об'єктивні його дані такі-от. Райком партії виносить своє рішення, звичайно, за відсутності цього товариша, оскільки не має можливості його викликати, з подальшим затвердженням обкомом партії, а ми виносимо рішення про прийом в партію. Попередньо наші люди давали характеристику виконаної ним роботи, і спираючись на ці свідчення людей, ми приймали у партію»²⁶.

Ряд підпільних партійних організацій і комітетів порядок прийому в документах не розкривають взагалі, а вказують тільки кількість прийнятих у партію.

Вивчення першоджерел дозволяє також простежити динаміку прийому у партію в різні періоди Великої Вітчизняної війни. З архівних документів видно, що прийом у партію в нелегальних умовах почався з грудня 1941 р. Першим свідченням на цю тему є заява члена підпільної партійної організації «Червона зірка» м. Чистяково Сталінської області Наталії Іванівни Шестакової від 16 грудня 1941 р. Вона писала: «Прошу первинну парторганізацію шахти «Червона зірка» прийняти мене в кандидати партії Леніна, оскільки я маю велике бажання бути в цій партії і виконувати акуратно всі покладені на мене доручення. З перших днів приходу фашистських не-людей на шахту я веду проти них смертельну боротьбу, двічі обривала лінію під час негоди. Разом з моїм чоловіком ми шкодили, як могли. Поширювали листівки серед населення про правду в Радянському Союзі, проводили боротьбу проти виїзду до Німеччини, розповсюджували позику серед населення на користь Червоної Армії. Чоловік мій був касиром з позики. Спростовувала фашистські провокаційні чутки, вивішувала на видному місці листівку. Про всю виконану мною роботу парторганізації відомо. Прошу прийняти мене в кандидати партії і не відмовити моєму прохання. Шестакова Н. 16 грудня 1941 р.»²⁷

24 грудня 1941 р. партійні збори первинної парторганізації задовольнили заяву Н. І. Шестакової.

Якщо наприкінці 1941 р. трапляються одиничні приклади вступу в партію, то у 1942 р. у більшості партизанських з'єднань і ряді підпільних організацій ситуація змінилася. Найбільший приплив у партію відмічено у 1943 р., що було викликано зростом і активізацією діяльності партизанського руху, оформленням партійних органів у партизанських формуваннях і визначенням умов прийому в підпіллі, наявністю часу, що дало можливість оцінити бойові і політичні якості бажаних вступити у партію. Так, наприклад, якщо на 2 лютого 1943 р. Червоним підпільним райкомом Сумської області було прийнято членів і кандидатів партії 69 чоловік, Ямпільським — 36, Хільчацьким — 13, Середино-Будським — 16²⁸, то на квітень 1943 р. Червоним райкомом вже було прийнято 151 чоловік, Хільчацьким — 44, Середино-Будським — 49, Ямпільським — 55²⁹.

Про це яскраво свідчать і дані збільшення складу партійних організацій з'єднання партизанських загонів Житомирської області за період з 15 грудня 1942 р. по 1 травня 1943 р.³⁰

Партійною комісією з'єднання за цей період було прийнято у члени партії 125 чоловік та кандидатів у члени ВКП(б) 226 чоловік, всього 351 чоловік³¹.

За неповними даними оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У первинні орга-

²⁴ Там же, спр. 261, арк. 16.

²⁵ Там же, спр. 292, арк. 2, 10.

²⁶ Там же, спр. 544, арк. 25.

²⁷ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Донецк, 1980, с. 134.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 17, арк. 10.

²⁹ Там же, спр. 553, арк. 20.

³⁰ Там же, ф. 65, оп. 1, спр. 5, арк. 16.

³¹ Там же, арк. 17.

нізації партизанських загонів за станом на жовтень 1944 р. прийняли у члени ВКП(б) 1469 чоловік, кандидатами у члени ВКП(б) — 3167 чоловік (мова йде про тих комуністів, чії особові справи щодо прийому були передані у ЦК КП(б)У)³². Ці цифри широко використовуються в історичній літературі, але, як видно з приведених нижче прикладів, прийом у партію проходив і у підпільних організаціях. При вивченні архівних документів вдалося з'ясувати, що приймали у партію:

Київський підпільний обком КП(б)У	— 8
Київський підпільний міськком КП(б)У	— 1
— Залізничний підпільний райком КП(б)У м. Києва	— 7
— Ленінський підпільний райком КП(б)У м. Києва	— 7
Новомосковський підпільний міськком КП(б)У Дніпропетровської області	— 19
Павлоградський підпільний міськком КП(б)У Дніпропетровської області	— 10
Плужнянський підпільний райком КП(б)У Кам'янець-Подільської області	— 9
Пригородний підпільний райком КП(б)У Одеської області	— 4
Підпільна партійна організація «Смерть німецьким окупантам»	— 3
Радянський райком КП(б)У м. Макіївки Сталінської області	— 5
Підпільна первинна партійна організація шахти «Червона зірка» під керівництвом П. П. Губіної м. Чистяково Сталінської області	— 2
Білоцерківський підпільний райком КП(б)У Київської області	— 1
Підпільні парторганізації Ворошиловградської області	— 45

121 чоловік³³

Відтак до 4636 чоловік, що стали у період війни комуністами у партизанських формуваннях, необхідно додати ще 121 чоловіки, прийнятого у партію в підпіллі. Проте і число 4757 не можна вважати остаточним, а таким, що вимагає подальшого уточнення.

№№ пп.	Назви загонів	На 15 грудня 1942 р.		На 1 травня 1943 р.	
		членів ВКП(б)	кандидатів у члени ВКП(б)	членів ВКП(б)	кандидатів у члени ВКП(б)
1	2	3	4	5	6
1.	ім. 24-ї річниці РСЧА	22	19	38	65
2.	ім. М. О. Щорса	28	24	35	35
3.	ім. В. І. Леніна	18	28	46	56
4.	ім. Й. В. Сталіна	14	37	44	25
5.	ім. Г. К. Жукова	—	—	24	36
6.	ім. К. Є. Ворошилова	8	7	18	22
7.	ім. М. С. Будьонного	—	—	5	5
8.	ім. М. С. Хрущова	8	9	34	33
9.	ім. С. М. Кірова	—	—	14	14
10.	Лельчинський	—	—	14	8
11.	Олевський	—	—	6	—
12.	ім. М. І. Калініна	—	—	3	2
13.	ім. Боровика	—	—	7	4
14.	ім. Г. І. Котовського	—	—	—	—
15.	польський загін	—	—	1	—
16.	ім. Ф. М. Михайлова	—	—	6	6
17.	Сарнинський	—	—	6	1

³² Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятый. Коммунистическая партия в годы Великой Отечественной войны. К., 1980, с. 253.

³³ Див.: ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 22, спр. 7, арк. 41; спр. 9, арк. 18; спр. 199, арк. 105; спр. 261, арк. 16; спр. 282, арк. 11; спр. 292, арк. 2, 10; спр. 302, арк. 3; спр. 307, арк. 11; спр. 469, арк. 15, 21—25; спр. 444, арк. 14. (Підрахунки автора); Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941—1945. К., 1985, с. 38; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. Донецк, 1980, с. 69—70.

Наведені вище документи свідчать про те, що, незважаючи на відхилення від вимог статуту щодо прийому в партію, викликані умовами воєнного часу і специфікою внутріпартійної роботи в нелегальних умовах, обов'язковим залишались індивідуальний порядок прийому і наявність рекомендуєчих.

Вивчення нових документів дало також можливість уточнити кількість людей, що стали комуністами на тимчасово окупованій території. Це, у свою чергу, є яскравим свідченням зміцнення лав партії, єдності партії і народу.

О. І. ШТИВОЛОКА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УЧАСТЬ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН У ЗДІЙСНЕННІ ЛЕНІНСЬКОГО ПЛАНУ КУЛЬТУРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ (1920—1933 рр.)

Важливу роль у соціалістичному будівництві на Україні відігравали масові сільські організації — комітети незаможних селян. В історичній літературі досить детально висвітлюється їх значення у зміцненні союзу робітничого класу з трудящим селянством, у соціалістичному перетворенні сільського господарства. Проте важлива роль комнезамів у культурному будівництві, яка переконливо підтверджується архівними джерелами, залишається недослідженою.

Далеко не всі архівні документи з названої проблеми збереглися. Але й та кількість, що відкладалася в ЦДАЖР УРСР, дозволяє досить глибоко висвітлити діяльність комітетів незаможних селян у здійсненні ленінського плану культурної революції на Україні.

Найбільше архівних документів з цієї проблеми зосереджено у фонді Всеукраїнського Центрального комітету незаможних селян — ВЦКНС (ф. 257). Достовірність даних не викликає сумніву, тут знаходяться директивні листи ВЦКНС, звіти ВЦКНС про роботу комнезамів, доповіді, інформації, плани та звіти губернських, окружних і районних комісій (комітетів) незаможних селян, протоколи засідань президій комітетів незаможників різних рівнів підпорядкування, в яких міститься велика кількість фактів про їх участь у культурному будівництві.

Ліквідація неписьменності була одним з найважливіших завдань культурної революції. На селі, де була особливо велика кількість неписьменних, Компартія України та уряд республіки вирішували це завдання, спираючись на підтримку комнезамів. На початку 1924 р. між Центральною комісією незаможних селян (ЦКНС) та Всеукраїнською надзвичайною комісією по боротьбі з неписьменністю було укладено угоду про ліквідацію неписьменності серед комнезамівців до осені 1925 р.¹ Відповідно до угоди Всеукраїнська комісія по боротьбі з неписьменністю зобов'язувалася здійснювати науково-методичну роботу, виділяти кадри культармійців, забезпечувати лікнепи підручниками. На ЦКНС покладалася такі обов'язки: вести пропаганду й агітацію ідей лікнепу серед незаможників, здійснювати облік неписьменних незаможників, організовувати й матеріально підтримувати лікнепи.

У фонді ВЦКНС містяться цікаві матеріали, що висвітлюють реалізацію цієї угоди, зокрема спільне розпорядження Головного політико-освітнього комітету і ЦКНС від 3 квітня 1924 р., надіслане всім губернським політико-освітнім комітетам і комісіям незаможних селян про спільні дії по ліквідації неписьменності (спр. 249, арк. 280); згідно з ним губернські, окружні та районні комісії незаможних селян уклали угоду з відповідними комісіями по боротьбі з неписьменністю (спр. 186, арк. 341; спр. 266, арк. 76; спр. 250, арк. 151; спр. 286, арк. 76; спр. 366, арк. 30; спр. 406, арк. 33). Значна кількість документів фонду розповідає про виконання угоди (спр. 29, арк. 2, 5, 18; спр. 214, арк. 70 зв.; спр. 266, арк. 141; спр. 267, арк. 438; спр. 273, арк. 19; спр. 371, арк. 1, 7, 8, 9, 14; спр. 380, арк. 16; спр. 420, арк. 118).

Завдання, поставлене угодою перед ЦКНС та Всеукраїнською надзвичайною комісією по боротьбі з неписьменністю — ліквідувати неписьменність серед членів КНС до осені 1925 р. — не було виконано через труднощі об'єктивного характеру: не вистачало підручників, кадрів культармійців, багато незаможників у зв'язку з матеріальними нестатками не мали можливості відвідувати лікнеп; крім того, до лав КНС постійно прибувала неписьменна біднота. І все ж питома вага неписьменних серед членів КНС помітно зменшилась. Якщо в жовтні 1923 р. 35 % комнезамівців

¹ IV з'їзд незаможних селян України. Стенограф. відчит. Харків, 1924, с. 49.

були неписьменними, то в січні 1925 р. їх кількість становила тільки 23 % (спр. 333, арк. 3).

Робота по ліквідації неписьменності широко розгорнулася після прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу по ліквідації неписьменності» від 17 травня 1929 р.² На виконання цієї постанови ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про заходи по ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР»³. Згідно з постановою в республіці були відкриті нові пункти лікнепу, значно поживалась робота по боротьбі з неписьменністю. На селі перелом у справі лікнепу перш за все спостерігався серед КНС. Звіт Президії ВЦКНС «Про роботу комітетів незаможних селян України за 1932 рік» від 13 лютого 1933 р. свідчить, що це дало змогу майже повністю ліквідувати неписьменність серед комнезамівців (спр. 1222, арк. 214 зв.; спр. 1279, арк. 40 зв.).

У фонді ВЦКНС зосереджені матеріали, що розповідають про участь комнезамів у ліквідації неписьменності серед неорганізованого трудящего селянства. З цією метою КНС проводили декади по ліквідації неписьменності, виділяли кадри культармійців, подавали матеріальну допомогу добровільному товариству «Геть неписьменність!». Так, у 1930 р. у 130 районах республіки близько 5 тис. незаможників стали культармійцями, а в 1931 р. за даними 104 районів армію культармійців поповнили 3252 незаможники (спр. 1079, арк. 133; спр. 1120, арк. 48).

Документи фонду ВЦКНС висвітлюють участь комітетів незаможних селян у здійсненні початкового всеобучу на селі. КНС, зокрема, започаткували проведення кампанії самообкладання сільського населення, кошти від якої спрямовувалися на будівництво нових шкіл, подавали матеріальну допомогу дітям наймитів та бідняків, здійснювали роз'яснювальну роботу серед тих батьків, які не поспішали віддати своїх дітей в школу (спр. 529, арк. 111 зв.; спр. 902, арк. 23 зв., 73, 107, 122, 134 зв.; спр. 1184, арк. 25 зв.; спр. 1090, арк. 200; спр. 1264, арк. 354 зв.). Крім того, КНС піклувалися про розвиток семирічної освіти на селі. Вони організовували гуртожитки для учнів з віддалених сіл, виділяли гроші на стипендії дітям наймитів і бідняків (спр. 524, арк. 86, 87; спр. 902, арк. 66).

Заслужовує на увагу дослідників матеріал фонду ВЦКНС, який розповідає про безпосередню участь комнезамів у підготовці кадрів нової радянської інтелігенції з числа незаможних селян. Треба сказати, що держава не завжди мала можливість задовольнити матеріальні потреби пролетарського студентства. Студенти часто відчували нестачу продовольства, одягу і взуття, не мали постійного помешкання. Фактичний матеріал фонду ВЦКНС дає вичерпну характеристику допомоги КНС всіх рівней студентам з родин селян-незаможників (спр. 179, 180, 186, 191, 217, 240, 270, 275, 287, 308, 314, 415, 420, 442, 562, 779, 882, 883, 950, 951).

Архівні документи розповідають про діяльність комнезамів по підготовці молоді з числа сільської бідноти до навчання у вузах і на робітфаках. Зокрема, в 1926 р. КНС Вінницького, Київського, Ніжинського, Полтавського, Прилуцького й Проскурівського округів організували при сільбудах та хатах-читальнях гуртки і курси по підготовці незаможників для вступу до вузів (спр. 355, арк. 10 зв.; спр. 482, арк. 254; спр. 497, арк. 352; спр. 529, арк. 44 зв.). З 1 січня 1930 р. ВУЦВК за ініціативою ВЦКНС організував у всіх округах республіки курси по підготовці до вузів наймитів і бідноти. На курсах навчалось 6 тис. чоловік (спр. 867, арк. 267). Аналогічні курси по підготовці незаможників і бідноти для робітфаків у 1930 р. були також організовані з ініціативи ВЦКНС. Курси користувались величезною популярністю. Так, у 1930 р. на них навчалось 1700 чоловік, а в 1931 р.— 6625 (спр. 1030, арк. 6, 129; спр. 1145, арк. 96 зв.).

Ряд документів висвітлюють роботу комнезамів по соціальному відбору селян, які повинні були відряджатися на навчання (спр. 828, арк. 110; спр. 1030, арк. 17; спр. 1033, арк. 232), утворенню й діяльності секцій студентів з незаможних селян (спр. 86, арк. 78; спр. 186, арк. 470; спр. 191, арк. 185; спр. 262, арк. 80; спр. 278, арк. 2; спр. 496, арк. 7).

Є також документи, присвячені діяльності комнезамів по підготовці кадрів масових професій для соціалістичного сільського господарства. Так, у 1932 р. на різних курсах по підготовці кадрів масових професій для колгоспів нараховувалось 106443 незаможники (спр. 1120, арк. 50; спр. 1279, арк. 34 зв.). У 1930 р. на річних заочних Всеукраїнських сільськогосподарських курсах підготовки масових колгоспних кадрів навчалось 2907 членів КНС, або 64 % від усієї кількості курсантів (спр. 864, арк. 191).

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980, т. 4, с. 255—258.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 36. док. в двох томах (1917—червень 1941 рр.). К., 1960, т. 1, с. 461—467.

Архівні документи фонду ВЦКНС відображають участь комітетів незаможних селян у культосвітній роботі на селі. Комнезами брали активну участь у зміцненні мережі культурно-освітніх установ, у відкритті при сільбудах та хатах-читальнях ленінських куточків і кімнат (спр. 165, арк. 37; спр. 271, арк. 189; спр. 117, арк. 13 зв.; спр. 314, арк. 197; спр. 413, арк. 36; спр. 415, арк. 40; спр. 863, арк. 33; спр. 869, арк. 90; спр. 940, арк. 45).

Комнезами приділяли значну увагу перебудові культосвітньої роботи відповідно до потреб колективізації сільського господарства. Цікавими в цьому відношенні є листи ВЦКНС від 21 липня і 18 серпня 1931 р., направлені всім райКНС, які ставили перед останніми завдання взяти активну участь у перебудові культосвітньої роботи (спр. 1029, арк. 5; спр. 1114, арк. 156, 157). Ряд документів висвітлюють діяльність КНС по перебудові культосвітньої роботи (спр. 932, арк. 54; спр. 967, арк. 31; спр. 1211, арк. 22).

Як свідчать документи фонду ВЦКНС, комнезамівці становили більшість членів культосвітніх установ. За даними вибіркового обстеження 1930 р. у 46 селах різних районів республіки незаможників було 60—70 % від загальної кількості членів сільбудів; крім того, вони становили 50—60 % членів рад сільбудів (спр. 1120, арк. 50).

Цінні документи, що розкривають роль комітетів незаможних селян у здійсненні культурної революції, дослідник знайде також у фондах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) (ф. 1), Ради Народних Комісарів УРСР (РНК УРСР) (ф. 2), Народного Комісаріату земельних справ УРСР (Наркомзем УРСР) (ф. 27) та Народного Комісаріату освіти УРСР (НКО УРСР) (ф. 166).

Так, фонди ВУЦВК УРСР та РНК УРСР висвітлюють діяльність КНС по ліквідації неписьменності, у здійсненні початкового всеобучу, підготовки кадрів радянської інтелігенції.

Справи Наркомзему УРСР розповідають про участь незаможників у підготовці спеціалістів масових професій для народного господарства (ф. 27, оп. 6, спр. 65, арк. 493; спр. 464, арк. 83; оп. 7, спр. 604, арк. 236—237, 258 зв.).

Архівні документи фонду Народного Комісаріату освіти УРСР свідчать, що комітети незаможних селян багато зробили для зміцнення матеріальної бази школи на початку 20-х років, коли державних коштів для цього не вистачало (ф. 166, оп. 2, спр. 7, арк. 37; оп. 3, спр. 78, арк. 20).

Таким чином, згадані в огляді документи ЦДАЖР УРСР заслуговують на увагу при вивченні процесу здійснення ленінського плану культурної революції на Україні.

М. І. АЛЕЩЕНКО,
кандидат історичних наук

НОВІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ УЧАСТІ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ (1910—1914 pp.)

В. І. Ленін і партія завжди надавали великого значення залученню представників демократичної інтелігенції на бік робітничого класу у його революційній боротьбі. Саме в союзі з робітниками «судилося їй, новій демократії в Росії, зробити дещо серйозне для справи свободи»¹. Слід відзначити, що найбільш революційним представником інтелігенції було студентство. При цьому не можна залишати поза увагою й діяльність студентських соціал-демократичних груп, які з'єднували навколо себе широкі верстви прогресивно настроєної молоді. Одним з революційних загонів демократичної інтелігенції були малозабезпечені верстви службовців, які на той час у Росії становили найбільш постійний і значний (у кількісному відношенні) контингент інтелігенції. На думку київського губернатора, яку він висловив департаменту поліції 18 січня 1912 р. і яку можна повністю віднести й до інших губерній, «напів-інтелігент-робітник» являв собою «надійну частину того кадру, який, на поклик революційної гідри, швидко і впевнено стає до її лав у опозицію до уряду» (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 442, оп. 861, ч. 1, спр. 259, арк. 23 зв.).

Серед найбільш розвинених у промисловому відношенні міст півдня Росії Харків посідав одне із значних місць поряд з Києвом, Катеринославом, Одесою, містами Донбасу. У той же час він був одним з культурних та наукових центрів цього регіону. Тут були достатньо представлені як пролетаріат, який мав свої революційні традиції, так і демократична інтелігенція (студентство, службовці, працівники медицини, освіти та ін.). При такій соціальній розмаїтості можна найбільш глибоко ви-

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 22, с. 289.

світлити ступінь революційного впливу пролетаріату та його партії на представників демократичної інтелігенції, участь яких у революційному русі виявилась досить повно саме у цей період. Все це й зумовило вибір автором м. Харкова як місця об'єкту дослідження й зумовило хронологічні рамки. У цій статті вперше робиться спроба комплексно, із залученням нових архівних джерел, показати участь демократичної інтелігенції Харкова у революційному русі в роки нового революційного піднесення.

Під впливом зростаючого робітничого руху, а також у зв'язку зі смертю Л. М. Толстого у вищих навчальних закладах Харкова у листопаді 1910 р. відбулися виступи студентів, які тривали й у грудні у зв'язку з подіями у Зерентуйській та Вологодській в'язницях. У цей період за участь у сходках та страйках з вищих навчальних закладів харківського учбового округу підлягали виключенню 20 чоловік (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3294, арк. 1). Було створено коаліційну раду вищих навчальних закладів, куди входили й представники соціал-демократичної фракції. Крім того, коаліційні ради були у кожному з вузів. За участь у виступах на початку грудня 1910 р. 114 студентів університету були оформлені на вислання і знаходилися під арештом (там же, спр. 3296, арк. 13—19).

На початку 1911 р. знову відбулися виступи унівсверситетської молоді у зв'язку з ліквідацією самодержавством унівсверситетської автономії. 29 січня на прохання ректора для розгону сходки до унівсверситету прибули наряди поліції. 31 січня було заарештовано 60 чоловік; 177 студентів відмовилися пояснювати адміністрації та поліції причини свого приходу до унівсверситету (там же, ф. 52, оп. 2, спр. 1995, арк. 78, 79, 182—184). Щоб знати справжній стан справ у коаліційній раді, поліція направила туди свою агентуру (там же, арк. 46).

Жандармські документи вказують також на видання й розповсюдження серед учнів журналу «Харьковский студент» № 1, який потрапив до рук поліції агентурним шляхом (там же, ф. 3, оп. 287, спр. 3266, арк. 203, 295). Журнал було віддруковано «групою студентів-медиків лівих партій», до складу якої входили М. Нерсесянц, І. Русецький, В. Січінава, В. Карсанов. За даними охоранки, студент В. Січінава був членом есерівської фракції, а решта студентів допомагали йому і спільно брали участь у виступах (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 705, оп. 1, спр. 1164, арк. 19—31). Журнал було віддруковано на квартирі М. Нерсесянца 22 лютого 1911 р. у кількості 200 примірників. Крім того, у тій самій кількості було віддруковано на гектографі й «Відкритий лист до студентів-медиків V курсу» (там же, ф. 336, оп. 1, спр. 3627, арк. 18—18 зв., 143).

Виступи продовжувались протягом двох перших місяців 1911 р. і були організовано припинені за рішенням коаліційної ради вузів, яке було надруковано у прокламації від 7 березня 1911 р. У документах харківського губернатора знаходиться список студентів від 1 лютого 1911 р. У списку 10 чоловік, які брали участь у виступах, з них 7 належали до соціал-демократів, 2 — до українських соціал-демократів, щодо останнього з них партійність не вказано (там же, спр. 3622, арк. 24 зв.; Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3266, арк. 114, 115).

Чимало клопоту завдавали жандармам службовці трамваю, серед них — М. М. Доценко, який, за спогадами Є. М. Адамович², вже на початку 1912 р. розповсюджував соціал-демократичну літературу та газету «Звезда». Є дані жандармів про спроби службовців Південно-Донецької залізниці у березні 1912 р. під керівництвом більшовика О. Г. Скорохода налагодити випуск листівок на своїй техніці (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 705, оп. 1, спр. 771, арк. 121 зв.).

Крім того, у місті було ще декілька місць, де, на думку жандармів, концентрувалися неблагонадійні у політичному відношенні представники інтелігенції, у тому числі й соціал-демократи.

Одним з таких місць було Харківське товариство взаємної допомоги осіб, які займалися ремісничою працею. Наприкінці 1910 р. та на початку 1911 р. товариство закривали «за гранично шкідливий напрям». Причому, на думку харківської адміністрації, до складу товариства входили люди, які не мали нічого спільного з ремісничою працею, — адвокати, лікарі, інженери і т. п. Ці дані було отримано в результаті слідкування агентів охоранки. На прохання губернатора до начальника жандармів організувати нагляд ще й за читанням лекцій на Петінських курсах для робітників, йому відповіли, що агентурний нагляд за читанням лекцій встановлено жандармерією з 1909 р. У вересні 1911 р. жандарми подали губернатору список лекторів, до якого було занесено 17 прізвищ. Про 8 чоловік з них відомостей про їх політичну благонадійність не було, а з інших 9 лекторів 1 був соціал-демократ, 1 есер, 1 кадет, 3 члени колишньої «Академічної спілки», всі інші були «лівими» (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3537, арк. 1—8).

У списку членів Харківського товариства сільського господарства від 21 травня 1911 р., який було подано поліцією жандармам на їх вимогу, було 43 прізвища. На

² Е. Адамович. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911—12 гг. — «Летопись революции», 1924, № 1, с. 114—115.

12 з них у жандармському управлінні були відомості про їх політичну неблагонадійність (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 705, оп. 1, спр. 746, арк. 72—72 зв.). На початку 1912 р. вже на 17 осіб з 44 службовців товариства поліція мала неблагонадійні у політичному відношенні відомості (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3566, арк. 6 зв., 7). Спроба Товариства відкрити короткотермінові курси для агрономів була відкинута губернатором виходячи з політичних міркувань, оскільки, на його думку, курси могли бути використані з метою агітації у ході майбутніх виборів до IV Думи (там же).

У цьому товаристві деякий час працювали Є. М. Адамович та В. І. Невський, який невдовзі пішов на службу до Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, де, на думку охоранки, теж концентрувалися неблагонадійні елементи. У списку членів Ради з'їзду за 1910—1911 рр. жандарми підкреслили 18 прізвищ осіб, які були політично неблагонадійними. Серед них — студент університету Ф. І. Кривобоков (В. І. Невський), службовці М. П. Доброхотов, Б. В. Авілов та інші (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 705, оп. 1, спр. 746, арк. 113).

Ще одним місцем, де більшість знаходилася під впливом соціал-демократів, було «Професійне товариство конторщиків та бухгалтерів».

Як свідчать опубліковані й неопубліковані архівні документи, участь демократичної інтелігенції у революційному русі мала неорганізований характер до весни 1912 р. У той же час простежується майже цілковита синхронність її виступів із повільно наростаючим робітничим рухом у країні. Та й форми прояву участі представників демократичної інтелігенції у революційному русі були суто пролетарськими: випуск листків та прокламацій, сходки, страйки, вуличні демонстрації.

Наприкінці 1911 р. серед харківських соціал-демократів, а саме між більшовиками та ліквідаторами відбувся розкол, який став причиною створення нелегальної більшовицької організації під назвою «Харківська с.-д. група». Під впливом рішень VI (Празької) Всеросійської конференції та їх обговорення завершилося оформлення нелегальної партійної організації. Було відновлено зв'язок з центром та обрано комітет групи у складі Є. М. Адамович, М. М. Кабаненка, О. Г. Скорохода, І. Я. Грязева, М. К. Муранова та ін. Відтепер перед більшовиками постало завдання, поряд з подальшою організацією робітничого руху, спробувати, у міру сил і можливостей, zorganizувати стихійні виступи демократично настроєної інтелігенції, надати цим виступам більш яскравого політичного забарвлення і спрямувати їх спільно з робітничим рухом, що швидко зростав після леньських подій, у єдиний революційний потік боротьби з самодержавством.

Більш організований характер виступів передової інтелігенції проявився у різних формах у період виборчої кампанії до IV Думи і одразу після неї, коли серед її представників під керівництвом більшовиків, зокрема М. К. Муранова, було організовано збирання коштів для матеріальної підтримки страйку робітників паровозобудівного заводу.

7 листопада 1912 р. учнівська молодь відзначила другу річницю смерті Л. М. Толстого. За агентурними даними жандармів, під час «безпорядків» в університеті одним із студентів було прочитано резолюцію, у якій висловлювався протест з приводу судового вироку над матросами Чорноморського флоту та подій у Кутомарській каторжній тюрмі. При цьому усі закликалися взяти участь в одноденному страйку та демонстрації. З цією метою вирішили зібрати сходку 9 листопада. У цей день студентами були розповсюджені листівки, віддруковані на мімеографі від імені соціал-демократичної та есерівської фракцій, із закликом до страйку. За даними агентури, листівки приніс до університету юрист Лівенсон, який приймав до об'єднаного соціал-демократичного та есерівського гуртка по вивченню політекономії. Сходка більш як 200 студентів, де медиком з IV курсу Дорофєєвим, який також належав до гуртка, було зачитано цю відозву, завершилася демонстрацією по місту, до якої готові були приєднатися робітники паровозобудівного заводу, яким на ньому оголосили страйк (там же, спр. 893, арк. 63, 90 зв.; спр. 774, арк. 161 зв.).

У жандармських документах того періоду ми можемо побачити таке: «Серед вихованців вищих і середніх навчальних закладів Харкова ніяких революційних організацій не існує. Хвилювання та демонстрації, що відбувалися у листопаді цього року у Харківському університеті серед деякої частини студентства, не мали партійного характеру» (там же, спр. 893, арк. 73—74). Подальші події показали протилежне. У дні страйку на паровозобудівному заводі, коли робітники, а також передові верстви населення усієї країни допомагали страйкарям, не залишилося осторонь і харківське студентство. Революційно настроєна учнівська молодь направила через редакцію «Правди» зібрані кошти на допомогу страйкарям. За даними газети «Правда», за підготовку до 1 Травня у 1913 р. обшукам та арештам були піддані передові представники інтелігенції Харкова, у тому числі й студенти. Учнівська молодь сходками та страйками підтримувала виступи слухачів Військово-медичинської академії у Петербурзі. У жовтні 1913 р. разом з робітниками, передовою інтелігенцією країни проти ганебної справи Бейліса виступили й харківські студенти. З цього приводу ними було випущено гектографовану відозву від імені соціал-демократичної та есерівської фрак-

цій із закликом висловити свій протест триденним страйком у зв'язку зі справою Бейліса (31 жовтня — 2 листопада), яка була зачитана, зокрема, перед студентами-медиками II курсу (там же, спр. 1064, арк. 4, 110).

Велику роботу по залученню учнівської молоді до революційної боротьби спільно з пролетаріатом проводили більшовики В. І. Невський, В. П. Мягі, Б. В. Авілов, Г. М. Бек. Активну допомогу подавали їм у цьому, за спогадами В. І. Невського, студенти В. М. Галкін, М. М. Шевтанов та ін.³ Соціал-демократична фракція в університеті була зв'язана з більшовицьким підпіллям через В. М. Галкіна.

Службовець Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, колишній студент-технолог М. М. Шевтанов, якого було виключено з інституту за участь у грудневих подіях 1910 р., був тісно пов'язаний з соціал-демократичною групою студентів-технологів, що складалася з 6 чоловік, і практично керував нею (там же, ф. 336, оп. 2, спр. 8, арк. 122 зв.; Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3735, арк. 10—28). Результатом цієї роботи серед студентів стало те, що наприкінці 1913 у Харкові вже існувала студентська соціал-демократична фракція більшовицького напрямку, яка брала активну участь у роботі трьох соціал-демократичних гуртків друкарів та кравців, де керівниками були студенти. У кожному з гуртків було по 7—10 чоловік. Крім того, ця соціал-демократична фракція більшовицького напрямку хотіла випустити відозви до 9 січня 1914 р. Проте випустити листівки їм не вдалося. У ніч на 5 січня 1914 р. жандармерія, щоб запобігти виступам до річниці Кривавої неділі, провела обшуки та арешти.

Більшовики, які залишилися на волі, продовжували керувати діяльністю студентів. Під керівництвом М. М. Шевтанова було переховано бібліотеку соціал-демократів, яка раніше знаходилася у студентів-технологів.

Із створенням нелегальної більшовицької організації у Харкові більш активно її організовано почали виступати й службовці електричного трамваю. Під керівництвом більшовика В. Р. Моргунова та М. М. Доценка у квітні 1912 р. харківські трамвайники провели страйк з приводу ленських подій. Під впливом більшовиків при електричній станції було організовано «позиково-ощадну касу службовців», яка, на думку охоранки, ставила собі за мету об'єднання службовців. До складу правління увійшли М. М. Доценко та інші члени соціал-демократичної групи трамвайників. Для посилення коштів каси було влаштовано виставу, від якої на її користь було перераховано 100 крб. (там же, ф. 705, оп. 1, спр. 905, арк. 19 зв.). Надалі ця каса була свого роду страйковим фондом. У своєму повідомленні харківському губернатору поліцеймейстер доповідав, що вона має у розпорядженні капітал у 940 карбованців і ніяких видач не проводить. Жандармський підполковник вказував, що каса напевно відіграла роль в підйомі настрою службовців трамваю (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3657, арк. 19), що згодом вплинуло у страйк на економічних засадах, який потім набув політичного забарвлення. Завдяки газеті «Правда» про страйкарів дізналася вся Росія. 19 та 20 серпня у Харкові були отримані №№ 94 і 95 газети «Правда», в яких були вміщені кореспонденції під заголовком «Харківський міський трамвай», присвячені тяжкому становищу службовців трамваю. Автором цих кореспонденцій, за повідомленням жандармів, був М. М. Доценко (там же, арк. 8). Під його керівництвом трамвайники виступили проти дій міської адміністрації, яка урізала їх права, на загальних зборах міських службовців з приводу проекту статуту пенсійної каси, які відбулися у грудні 1912 р. (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 705, оп. 1, спр. 962, арк. 19 зв.). У березні 1913 р. відбулися збори службовців трамваю з прийняттям резолюції протесту проти дій адміністрації, які повинні були вилитися у страйк на економічних засадах. За даними жандармів, «підбурювачами страйку» були члени соціал-демократичної групи П. М. Ніколаєнко, М. М. Доценко та ін. (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3657, арк. 21—21 зв.).

Члени соціал-демократичної групи харківських трамвайників М. М. Доценко та П. М. Ніколаєнко підтримували безпосередній зв'язок з депутатом-більшовиком М. К. Мурановим, який листувався з ними, зустрічався, постачав необхідною літературою (там же, арк. 21 зв.; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 336, оп. 2, спр. 8, арк. 78, 79). За дорученням М. К. Муранова у квітні 1914 р. серед службовців трамваю була організована кампанія по збору коштів на марксистський друк.

Завдяки діяльності Є. М. Адамович, Петра Бідного, які працювали у «Професійному товаристві конторщиків та бухгалтерів» з 1911 р., С. В. Косіора та інших більшовиків, які працювали у ньому ж у наступні роки, воно з товариства меншовицько-ліквідаторського напрямку поступово перетворилося на більшовицьке. Правління товариства конторщиків та бухгалтерів було однією з явоч ЦК РСДРП у Харкові⁴. У березні 1913 р. на загальних зборах товариства конторщиків Я. Є. Довбищенко та інші члени товариства у приватних бесідах висловлювали погляди «на цілі

³ В. І. Невський. Партийная организация в Харькове 1912 года.— Из эпохи «Звезды» и «Правды». Вып. 2, М., 1922, с. 13.

⁴ Див.: М. Б. Погребінський. Станіслав Вікентійович Косіор. К., 1963, с. 45.

та завдання взагалі усіх професійних спілок, а зокрема на товариство конторщиків та бухгалтерів, що професійні організації повинні надихатися партійними принципами (марксистськими) і відступати від цього неможливо» (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 705, оп. 1, спр. 1092, арк. 25 зв.). В агентурних донесеннях у вересні 1913 р. вказувалось, що визначну роль у діяльності професійного товариства конторщиків та бухгалтерів відіграють О. В. Волков, який служив у Російсько-Азіатському банку, Я. Є. Довбищенко, службовець земельного банку, та інші. Усього охранка назвала 9 чоловік (там же, арк. 45 зв.). За даними особливого відділу департаменту поліції Я. Є. Довбищенко належав до українофілів. 1 березня 1911 р. він у товаристві конторщиків та бухгалтерів прочитав доповідь «П'ятидесятиліття смерті Шевченка», яскраво українофільську. Він же вивісив плакат із запрошенням жертвувати на пам'ятник Т. Г. Шевченку (ЦДАЖР СРСР, ДП.ОО, ф. 102, оп. 241, спр. 17, ч. 88 лб, арк. 4 зв.).

У той же час досить велика партійна група діяла у харківському правлінні З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Члени цієї партійної групи, до складу якої входили більшовики В. І. Невський, Б. В. Авілов, М. П. Доброхотов та ін., брали активну участь у виборчій кампанії до IV Думи, у результаті якої до Думи було обрано від робітничої курії більшовика М. К. Муранова. Член цієї партійної групи М. М. Шевтанов, про якого йшлося раніше, був близький до соціал-демократичної групи студентів технологічного інституту і керував нею. За даними жандармів, восени 1912 р. у правлінні З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії працював визначний соціал-демократ, який був досвідченим організатором страйків друкарів і типографів. Це був Микола Павлович Скрипников, який, за спогадами В. І. Невського⁵, хоча і називав себе ліквідатором, насправді ж виконував усі директиви організації. У секретних жандармських відомостях є список службовців правління цієї установи від 13 лютого 1913 р., у якому налічується 101 чоловік. На 72 члени не було відомостей про їх політичну неблагонадійність, решта — 29 — усі були «ліві», з них 13 — соціал-демократи. У цьому списку є й С. Г. Пушкар'єв, соціал-демократ, який був близьким другом і товаришем М. М. Попова, у майбутньому — визначного радянського історика і партійного діяча, ім'я якого довго незаслужено замовчувалося (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 3735, арк. 10—28; ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 336, оп. 2, спр. 4, арк. 150—155, 165, 213). Наприкінці 1913 — на початку 1914 рр. у раді З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії тимчасово працював А. С. Бубнов (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 336, оп. 2, спр. 71, арк. 27 зв.).

У щомісячному донесенні губернатора до департаменту поліції за січень 1914 р. сказано, що на той час «маса неблагонадійних елементів зосередилася на службі у раді З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. Ця велика установа відає усіма справами Донецького басейну і від неї виходять директиви, що стосуються робітничої класу. У січні місяці... було проведено ліквідацію серед осіб, які звернули на себе увагу своєю революційною діяльністю і, між іншим, з числа службовців у Раді... були заарештовані Борис Авілов, який завідує там статистичним відділом, та Георгій Бек» (там же, арк. 1; Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 4416, арк. 2 зв., 3).

З початком виборчої кампанії по виборах до IV Думи активізував свою роботу й партійний осередок банківських службовців. З 1912 по 1914 рр. у ньому активно працювали більшовик М. С. Данілевський, О. В. Волков, допомагали їм О. О. Анікеєв, Лазар Смоляков та ін. У зведеннях агентурних донесень до департаменту поліції за вересень 1912 р. жандарми вказували, що автором кореспонденції «До виборів у Харкові», вміщеної у № 112 газети «Правда», є колишній член правління «Профспілкового товариства конторщиків та бухгалтерів» О. В. Волков, соціал-демократ, службовець Російсько-Азіатського банку. У товаристві торгово-банківських службовців активну роботу проводив у 1913 р. його керівник М. Данілевський, який підтримував тісний зв'язок з депутатами-більшовиками М. К. Мурановим та Г. І. Петровським⁶. Службовець Російсько-Азіатського банку Лазар Смоляков підтримував зв'язок з товариством торгово-банківських службовців, а також через Ю. Д. Тинякова — зі спілкою «Голка». У 1914 р. службовці О. В. Волков та Лазар Смоляков були керівниками пропагандистських гуртків⁷.

Серед жандармських документів є список службовців Харківського відділення Російсько-Азіатського банку на березень 1914 р., у якому перелічено 73 чоловіки. З них на 24 службовців є відомості про їх політичну неблагонадійність, у тому числі на О. В. Волкова, О. О. Анікеєва, який, за агентурними даними, був ініціатором збирання коштів серед конторщиків Російсько-Азіатського банку для пересилки їх М. К. Муранову (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 336, оп. 2, спр. 3, арк. 255; спр. 71, арк. 41).

⁵ В. І. Невський. Названа праця, с. 110—111.

⁶ Див.: В. Моргунов. Памяти борца и товарища.— «Летопись революции», 1927, № 5—6, с. 355.

⁷ Див.: М. С. Лазарь Смоляков.— «Летопись революции», 1927, № 5—6, с. 374—375.

Надання роботи адміністративно-політичним засланцям не заохочувалося місцевою адміністрацією, та й можливість без чийсь допомоги знайти роботу для висланого була мінімальною. Проте, у Харківському товаристві сільського господарства знайшли роботу більшовики Є. М. Адамович, В. І. Невський та ін. З серпня 1913 р. тут працював А. С. Бубнов⁸. За даними жандармерії, деякі члени цього товариства, відвідуючи за родом своєї діяльності села, проводили серед селян антиурядову агітацію (там же, ф. 705, оп. 1, спр. 773, арк. 123). Ось чому у своєму донесенні до департаменту поліції, про яке вже йшлося вище, харківський губернатор писав, що «порівняно нещодавно центром, куди вступали на службу всі неблагонадійні елементи, які скомпрометували себе у політичному відношенні, було Харківське товариство сільського господарства» (Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 4416, арк. 2 зв., 3).

Проте, у той же час, якщо у раді З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії провідною силою серед службовців були більшовики, то у Харківському товаристві сільського господарства здебільшого були меншовики. Це відповідно й визначало роботу двох товариств.

Таким чином, можна сказати, що до початку першої світової війни виступи представників демократичної інтелігенції Харкова та їх участь у революційному русі під керівництвом харківської підпільної більшовицької організації починають набувати досить організованого характеру. У їх середовищі організовувалися найбільш стійкі, життєздатні групи та осередки, які потім продовжили свою роботу в роки першої світової війни.

О. П. САРНАЦЬКИЙ

⁸ Див.: О. Ф. Овсієнко. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про революційну діяльність А. С. Бубнова на Україні.— «Архіви України», 1984, № 2, с. 68.

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVII ст. У ДОКУМЕНТАХ «АРХІВУ ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО»

У відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві зберігається колекція документів II-ї половини XVII століття в шести книгах, умовно названа архівістами відділу «збірки Новицького» (ф. II, історичні матеріали)¹. Є підстави вважати, що в первинному вигляді вони склали частину родинного архіву, зібраного протягом багатьох років служби охочекомонним (компанійським) полковником Ілляшем Федоровичем Новицьким, нині маловідомим політичним діячем України другої половини XVII століття.

Всі шість книг взято в цупкі, грубі картонні палітурки форматом 34 см×21 см, що мають обкладинки із зеленувато-синього паперу з рудими прожилками. Корінці зі шкіри коричневого кольору, з золотими смужками тиснення в місцях зшиву аркушів. По корінцях знизу іде архівна пагінація: бирки з паперу, на яких вказано крайні номери документів книги. Книги мають різну кількість аркушів: 1—134, 2—164, 3—209, 4 і 5—303, 6—264. Усі документи написані від руки, виняток становить лише вшитий на початку другої книги текст сеймової конституції 1670 р. Багато документів написано різним почерком, неакуратно і нерозбірливо, хоча характер написання задовільний, читабельний, мова українська, польська та українська в польській (латинській) транскрипції. Датуються документи літерними знаками і, лише кілька з них, арабськими цифрами. Частина листів служила одночасно і конвертами, тому на звороті таких документів вказано адресу, місце і дату вручення (дання) кореспонденції. До частини листів збереглися конверти — окремий аркуш з характерними згинами та адресою. Папір документів у цілому в задовільному стані, лише край аркушів пошарпані. Їхній формат — в 4°, 8° та 16°. Порвані або надірвані листи при зшиванні в манускрипти були підклеєні. Папір західноєвропейського та російського походження II половини XVII ст., про що свідчать виявлені водяні знаки, серед яких переважають: «модем папір» — дама з люстерком та кавалер з келихом, двоголовий орел; якір з крилами, вміщений у овал герба та ін.²

¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів (далі — ЦНБ ВР), фонд II (історичні матеріали), №№ 13960—14816. Відповідно: книга 1—№ 13960—14039, кн. 2—14040—14171, кн. 3—14172—14288, кн. 4—14289—14460, кн. 5—14461—14663, кн. 6—14664—14816.

² Див.: History of Russian handpaper-mills and their water-marks by Zoya Vasil'evna Ochastkina. — Hilversum, Holland, 1962, р. IX; І. Каманін, О. Вітвицька.

Усі документи, крім копій, завірено печатками козацької старшини (гетьманів, полковників, генеральних чинів, сотників), духовних осіб, міських урядовців. Більшість з них добре збереглися і можуть служити чудовим джерелом для сфрагістів. Гетьманські печатки майже всі висипалися через свою величину, особливо ті, що належали Самойловичу³. Залишилися лише червоні та бурі плями на папері, але їх відтиски добре видно. Ці печатки дають можливість вивчати особисті знаки Леонтія Свічки, Івана Максимовича, Григорія Новицького, Максима Ілляшенка, печаті Київської ратуші, монастирів, гетьманів.

У документах збірки І. Новицького згадується багато місцевостей, міст і сіл Лівобережної, Правобережної, Полудневої України, Польщі, Росії, Криму, Туреччини, Молдавії. Проте, основна територіальна прив'язаність даних документів — Лівобережжя, зокрема Батурин, Короп, Ніжин, Лубни. Хронологічні рамки матеріалів охоплюють період з 1670 р. по 1699 р. Найбільша кількість документів датована 1680—1696 рр., тобто роками, коли служба адресата була особливо інтенсивною. Матеріали мають архівну нумерацію, зроблену при описуванні колекції описувачем відділу рукописів у 1935 р. Однак, пронумеровано тільки листи і універсали, а конверти і записки пропущено. Номери збірок проставлено умовно, в міру їх надходження і описування. Посторілкову нумерацію здійснено ще в XVIII ст., під час зшивання листів у книги, чорним атраментом, суцільно — конверти і листи. На початку та в кінці книг є чисті аркуші, на першому з яких у кожній книзі після обкладинки стоїть маленька печатка в овальній рамці — «Б. УАН» (Бібліотека Української Академії наук). Тут же, в овальних рамках, вказано початковий і кінцевий номери документів.

Система підшиву і добору матеріалів у манускрипти, в цілому, відсутня. Так, у першій книзі переважають листи духовних осіб, у другій — Івана Самойловича, в третій — лубенських полковників Максима Ілляшенка та Леонтія Свічки, в четвертій — осавула компанійського полку Івана Максимовича, в п'ятій — сотенної старшини, в шостій — Івана Мазепи.

Поглиблене вивчення матеріалів дає можливість встановити, що ряд документів збірок у середині XIX ст. було опубліковано Петербурзькою Археографічною комісією в п'ятому томі «Актів, относящихся к истории Западной России». Вивчення даної публікації та співставлення з оригіналом показало, що частини документів, які опубліковано і джерелом яких визначено збірки Новицького, в самих збірках не виявлено. Отже, крім наявних шести книг, має бути ще принаймні дві.

Переважну більшість вмісту збірок становлять листи. Класифікацію кореспонденції можна умовно провести за такими ознаками: 1. За роками; 2. За формою: а) універсали, б) листи, в) записки (цідулки), г) судові виписки; 3. За ступенем збереженості і достовірності: а) оригінали, б) копії, в) анонімні (не встановлено автора); 4. За стилем: а) діловий, службовий, б) офіційний, в) приватний; 5. За соціально-становою приналежністю кореспондентів: а) гетьманів (І. Самойловича, І. Мазепи), б) генеральних старшин (хорунжого І. Лимиківського, осавула А. Гамалія), в) полковників (лубенських М. Ілляшенка, Л. Свічки, миргородських — Павла Апостола та Данила Апостола), г) полкової, сотенної і городової старшини, д) духовних осіб (ієгуменів Луки Григоровича, Макарія Русиновича, митрополитів Пахомія, Валаама Ясинського, архимандрита Інокентія Гізеля), е) родичів (кум, син Григорій), ж) різних осіб.

Певний відсоток колекції становлять універсали. Як відомо, універсалом на Україні і в Польщі в феодальну добу називали публічно-правовий акт. Найбільше таких актів збірки належить І. Самойловичу та І. Мазепі, але є й універсали, видані генеральними старшинами, полковниками.

Ім'я Іллі Новицького вперше зустрічається в документах збірок близько 1671 р., коли він був «комендантом його королівської милості димерським» (№ 13990)⁴. Походив Новицький з козацької сім'ї і, можливо, згадуваний у «Реєстрі 1649 року» козак чигиринської сотні Федір Новицький був його батьком⁵. Виходячи з орієнтовної дати смерті і знаючи дату його відставки, можна припустити, що наро-

Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст. К., 1923, № 544—551, 653, 661; О. Я. Мацюк. Папір та філіграні на українських землях (XVI—поч. XX ст.). К., 1974; А. А. Герасимов. Филиграния XVII в. на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. М., 1963, № 1037, 1479.

³ Документи свідчать, що перші місяці свого правління Іван Мазепа користувався печаткою опального Самойловича, доки готувалися нові клейноди. Подібні випадки помічалися і раніше: І. П. Крип'якевич. З козацької сфрагістики. — Записки НТШ, т. 123—124. Львів, 1918; В. Г. Фоменко. Військові печатки запорожців. — Історичні джерела та їх використання. Вип. 7. К., 1972, с. 152—160.

⁴ Тут і далі в дужках посилання на номер документа збірок Новицького.

⁵ Реєстра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленная 1649 г. октября 16 дня и изданная по подлиннику О. М. Бодянским. М., 1875.

дився Ілля Федорович на початку 40-х років XVII ст. Даних про початок його службової кар'єри не виявлено, вперше прізвище Новицького зустрічається, коли він уже обіймав високу посаду полковника першого компанійського полку, створеного в 1669 р. Основним його завданням було «всякие штатости и измены», «всякие сорные и смутные слова» серед «пахотных мужиков, бутников, винокуров» підмічати і виявляти, «а буде где от кого какие штатости и измены и ему полковнику тех своевольных унимать по своим правам»⁶. Про те, що полковником першого найманого кінного полку став саме Ілля Новицький свідчать Конотопські статті Івана Самойловича від 25 травня 1672 р., зокрема, 10 стаття містить прохання всієї старшини військової, щоб цар їх «пожаловал... и тысяча человеком полку Новицкого кумпании быть не указал, для того что от таких кумпаний малороссийских городов и мест и местечек и сел жителям всякое чинится разорение и обиды»⁷. Цар вчинив «по их челобитию». Полк вирішили розформувати і Новицький перейшов на службу до Димера королівським комендантом. Однак, І. Самойлович не тільки не розпустив «компанію» Новицького, а й перейшов до комплектації нових сердюцьких і компанійських полків⁸, залишивши на службі і Новицького, хоча на посаді коменданта Димера він згадується в листах за 1671—1673 рр. (№№ 13987—13993). У цей час він листується з київським воеводою князем Трубецьким⁹. У січні 1674 р. Інокентій Гізель називає Новицького вже очолюючим полковником (№ 13983). Проте, лише в 1676 р. Новицького було остаточно затверджено на посаді полковника від Самойловича. Сім'я мешкала в Димері до вересня 1677 р. Одержавши охоронну грамоту від гетьмана (№ 14045), Софія Новицька з сином Григорієм і донькою переїхали на помешкання до Коропа, а згодом до подарованої полковнику за службу Нехаївки.

Новицький був двічі одружений. Коли в 1685 р. померла його перша дружина Софія, він одружився вдруге (№ 14610). В. Л. Модзалевський у своєму родословнику називає дружину полковника «якоюсь Меланією»¹⁰. З документів збірок видно, що це була вдова Забіли, що підтверджують листи пасинка Новицького М. Забіли до вітчима (№ 14523). Відомо, що від першого шлюбу І. Новицький мав сина Григорія, який навчався в Києво-Могилянськй колегіумі (№№ 13974, 13977).

У 1696 р. Новицький одержав титул «значного військового товариша» (№ 14085) і незабаром пішов у відставку. Оскільки за 1698 р. листи майже не збереглися, можна припустити, що сталося це десь наприкінці 1697 р. або на початку 1698 р. Свій полк він передав сину Григорію, який з того часу став полковником кономним¹¹. У відставці І. Новицький проживав у Нехаївці, займався господарством, виховував дітей. У документах, датованих 1702 р., він згадується як «значний військовий товариш». Помер І. Новицький на початку 1704 р.¹²

Ілля Новицький був типовим представником козацької старшини і, як син свого часу і класу, прагнув до розширення власності, експлуатації рядового козацтва, посилення феодального визиску простого селянства. Про це свідчать його численні маєтності¹³, грунти, млини, промисли, численні скарги селян і міщан на утиски з боку його слуг. Новицький володів містечком Снятин, селами Щоки, Литвяки, Окоп, Кліщинці, Нехаївка, Ісаєчі, Гробнище та Хорошки. Проте, як видатний політичний і військовий діяч, він відіграв і певну прогресивну роль у боротьбі з агресією султанської Туреччини та ханського Криму, в зміцненні союзу з Росією.

Проведений аналіз документів дозволяє стверджувати, що ми маємо лише частину колись єдиного комплексу фамільного архіву Новицьких.

На сьогодні збереглася незначна кількість родинних архівів. Крім досліджуваної колекції Новицького відомі архіви таких старшинських родин як Стороженки¹⁴, Су-

⁶ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830, т. I, с. 808—816; Н. Маркевич. История Малороссии. М., 1842, т. III, с. 258—259; Самуил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. К., 1851, т. II, с. 206.

⁷ С. Величко. Летопись..., т. II, с. 326; Н. Маркевич. История..., т. III, с. 282—295.

⁸ Літопис Самовидця. К., 1971, с. 112—133.

⁹ Синбирский сборник. Малороссийские дела. М., 1845, с. 25.

¹⁰ В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник. К., 1912, т. 3, (Л—О), с. 669—673.

¹¹ Н. И. Костомаров. Исторические монографии. Руина, т. XV. СПб, 1905, с. 654.

¹² В. Л. Модзалевский. Малороссийский родословник, т. 3, с. 669—670.

¹³ Див.: Український архів, т. IV.— Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. К., 1931, с. 153—158.

¹⁴ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 261. Опубліковано: Стороженки. Фамільный архив в 8 томах. К., 1902—1910.

лими¹⁵, Милорадовичі¹⁶, Полуботки¹⁷, Марковичі¹⁸, хоча і вони збереглися не повністю. Одні загинули, інші були розпорошені при неодноразовому поділі майна між спадкоємцями. Сліди останніх зустрічаються в різних фондах, часом зовсім несподівано¹⁹. Більшість документів уцілілих збірок відносяться до XVIII ст. і лише частково (документи на власність) XVII ст. У цьому плані колекція листів компанійського полковника унікальна, тому що всі вони безпосередньо стосуються останньої чверті XVII ст. і відображають різнопланове і бурхливе життя тих часів.

За життя Іллі Новицького всі документи, безперечно, зберігалися в нього і, як свідчить зовнішній вигляд паперів, були складені пакетами. Після смерті полковника його майно кілька разів розподілялося, і вже тоді архів і бібліотека родини були поділені між спадкоємцями. Листи та універсали дісталися сину Іллі — Івану Іллічу, в якого певний час зберігалися, і від нього перейшли до онука — канцеляриста Петра Івановича Новицького, який відреставрував, систематизував, зшив у фоліанти і посторінково пронумерував ці документи. Про це свідчать кілька його записок та конверт, які були випадково вклеєні між документами XVII ст. На конверті збереглася навіть і дата — 1773 р.²⁰

Далі сліди збірок губляться і з'являються вже в 30—50-х роках XIX ст. в Петербурзькій археографічній комісії, яка видавала згадану серію документів «Акты, относящиеся к истории Западной России»²¹, редактором і упорядником якої був протоієрей І. І. Григорович (1792—1852 рр.)²². Саме йому для підготовки п'ятого тому «АЗР» і були надані збірки Новицького придворним протоієреєм Іоанном Наумовим²³. Вдруге в XIX ст. про збірки згадує М. В. Стороженко, який в 1885 р. у «Киевской старине» опублікував статтю про Новицького і, як ілюстрацію, подав кільканадцять документів збірок²⁴. Кілька листів духовних осіб було також опубліковано в «Чтениях МОИИДР»²⁵.

Відомо також, що вже після громадянської війни колекція документів Іллі Новицького знаходилася в Археографічній комісії ВУАН²⁶, потім в Історико-археографічному інституті ВУАН в фонді Археографічної комісії, а після його ліквідації в 1935 р. збірки надійшли до відділу рукописів ЦНБ АН УРСР, де були описані і зберігаються донині.

Як історичне джерело, колекція документів Новицького висвітлює найрізноманітніші сторони українського побуту та історичні події кінця XVII ст. У більшості матеріалів розповідається про відсіч турецько-татарській агресії. Вони допомагають по-новому висвітлити і уточнити події контрнаступу російсько-української армії в 1677—1678 рр. проти Чигиринських походів турецько-татарського війська (№ 14086, 14092), розкрити багатогранну діяльність адміністрації міст, полків, населення по відсічі вторгнень татарських чамбулів на Україну, участь українського козацтва в походах на Крим в 1687 і 1689 рр., взятті і обороні нижньодніпровських фортець турків — Кизикермена, Таванська, боротьбі за Очаків, ряд інших питань, пов'язаних з цією важливою проблемою.

Вивчення матеріалів архіву Новицького дало також підставу зробити висновок, що в 80-і роки XVII ст. на Україні створювалась система оборони від турецько-татарських вторгнень, яка у 90-х роках уже діяла. Документи свідчать, що поряд з гетьманами важливу роль у її створенні відіграв і Ілля Новицький. Про це йдеться у численних листах, які надходили до нього в даний період від сотенної і городової старшини, а також з того, що 26 червня 1696 р. І. Ф. Новицького було призначено начальником прикордонних фортець і містечок²⁷. У 1697 р. переяславський полковник

¹⁵ ЦНБ ВР, ф. 1, № 58050—58122. Опубліковано: Сулимовский архив. К., 1884.

¹⁶ ЦНБ ВР, ф. 1, колекція О. Лазаревського. Опубліковано: А. М. Лазаревский. Любецкий архив графа Милорадовича. К., 1882.

¹⁷ ЦНБ ВР, ф. 1, № 52810—52883.

¹⁸ ЦНБ ВР, ф. 1, колекція О. Лазаревського; ф. XXVIII — архів О. Лазаревського; ф. XII — колекція В. Модзалевського; а також зібрання Маркевича-Лукашевича у відділі рукописів Б-ки ім. В. І. Леніна.

¹⁹ Див. посібник для студентів: А. К. Швидько. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (II половина XVII — I половина XVIII вв.). Днепропетровск, 1981, с. 91—105.

²⁰ ЦНБ ВР, Збірки Новицького, ф. II, № 14443, кн. II, а. 157, кн. VI, а. 96.

²¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., т. 1—5, 1846—1853 (далі — АЗР).

²² Н. Н. Улащик. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973, с. 16—40.

²³ АЗР, т. V, вступна стаття.

²⁴ Н. Стороженко. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий. — «Киевская старина», 1885, т. XII, июль, с. 431—457.

²⁵ Чтения Московского общества истории и древностей российских. М., 1863, с. 20—45.

²⁶ ЦНБ ВР, ф. XII, оп. 1, од. зб. 18.

²⁷ АЗР, т. V, с. 280, № 269.

називав його начальником усього кордону вздовж Дніпра і Ворскли (№ 14459), а Мазепа тоді ж титулював навіть наказним гетьманом (№ 14660).

Створена система включала в себе: а) службу попередження; б) розвідку; в) службу сповіщення; г) контрпоходи; д) оборонні лінії і перешкоди з фортець, укріплень, ретрашементів, засідок. Служба попередження складалася з козацьких пікетів і дозорів, які були розташовані у прикордонних містечках, селах і фортецях. Лінія оборонних дозорів йшла від верхів'я Коломака по Ворсклі, до її гирла, а звідти вгору по Дніпру до Києва. Від Ірклієва до Києва сторожову службу несли козаки переяславського та київського полків. Компанійці Новицького разом з козаками Лубенського полку стояли по лінії Вереміївка — Жовнин — Чигирин — Діброва — Воронівка — Максимівка. Від Кременчука до Переволочни, а звідти до Кобеляк — миргородський і компанійський Пашковського полки, від Кобеляк через Китайгородку — Царичанку — Нові Санджари і до верхів'я Коломака — полтавський і компанійський Кузьмовича полки (№ 14461—14663). Відомо, що компанійці Новицького стояли постійно в Чигирин-Діброві, де завжди знаходилися полковий осавул Іван Максимович і від 50 до 100 рядових козаків (№ 14211, 14240).

Ще до офіційного призначення І. Новицький виконував обов'язки старшого на цій лінії (судячи з листів, від Ірклієва до Києва лінією керував інший старшина, напевно Яків Лизогуб, або Григорій Гамалія). За наказом Новицького на охорону кордонів виходили навіть дальні сотні. В 1693 р. Василь Федорович, сотник глухівський, повідомляв, що веде до Новицького кролевецьку, воронезьку, коропівську і ямпільську сотні (№ 14521). І. Ф. Новицький забезпечував дозорців Переволочни Ростковського, а потім Безкровного порохом, свинцем, гарматами, зброєю, продуктами. У 1697 р. Безкровний писав, що одержав від нього значні припаси: 24 діжки пороху і свинцю (№ 14656).

Лист Мазепи до полковника від 27 липня 1694 р. свідчить, що І. Новицький розробляв і систему розташування дозорів і пікетів — їх кількість і місця дислокації. На той випадок, якщо з'являлися татари, спрацьовувала система сповіщення: від дозорців — сотникам — городовим отаманам — полковникам — І. Новицькому — гетьману. Розпорядження передавалися в зворотному порядку. Іноді доводилося приймати рішення, не чекаючи розпорядження зверху (№ 14216, 14244, 14660). Відомі факти, коли гетьман викликав усіх відповідальних за охорону кордонів «для одобрання в деле певном виразное словесное інформаціе» (№ 14724).

Письмова естафета сповіщення була частиною системи оборони. Прикладом цьому є дії старшини в січні 1696 р. Розвідка Кременчуцького сотника Максима Остаповича, «заганяючи коней», повідомила про появу в степу за Самарою орди (№ 14563). Він негайно написав про це власівському та кобиляцькому сотникам (№ 14558, 14563). Андрій Хилецький, сотник кобиляцький, терміново повідомив полтавського полковника, що «орди вже Кишинку, Переволочну і Лучки спалили», «і стрілянину гарматну в нашій місті чути» (№ 14558). Далі повідомлення було направлено до Кременчука (№ 14557), а звідти миргородському полковнику (№ 14559), після чого зв'язку було передано далі понад Ворсклю і вже сотник новосанджарський Йосип Биченко повідомив про орду сотника решетилівського, а той далі сотням по Ворсклі — Пслу — Хоролу — Сулі — Удаю й до Десни (№ 14659).

Про дії полку Новицького в структурі оборони розповідає лист Івана Максимовича з Чигирин-Діброви від 10 грудня 1686 р. (№ 14302): «...Ведомость сая припала ко мне декаврия десятого увечері от... полковника миргородського завзятая з Кереберди о неприятельском намерению. А потом по вычитанию сей ведомости еще другая... полковнику миргородському от... полковника полтавського цидулою пришла. Теди ко мне и сая цидула десятого декаврия на расвете прислана. Которие сие ведомости обидви до вашей милости отсилаю. А еще що якую завезму к себе ведомость, теди якнайпрудше днем и ночью до вашей милости... ознаймовати необавлюся».

У випадках, коли татари проривалися вглиб території України, полки збиралися на Лівобережжі для відсічі, як це було в січні 1695 р. (№ 14449). Для передачі відомостей було виділено спеціальних вістових — «молодців», які відвозили пакети і привозили накази (№ 14565).

Документи збірок розкривають історію збройних сил українського народу і їх складової частини — компанійських полків. Комплектація, забезпечення, спорядження, бойові якості, військове мистецтво та інші питання відбилися також у матеріалах колекції. Зокрема, документи розповідають, що полк Новицького мав «стації» в Лубенському полку (через що так багато листів лубенської старшини), а саме: в Лубнах, Чигирин-Діброві, Лукомлі, Лохвиці, Сенчі, Пирятині, Чорнухах, Глинську, Ромнах, Смілій, Костянтинові, Хорунжівці, що в 1693 р. у полку було 451 чол. (№ 14363 зв.).

У збірках знаходимо й численні згадки про утиски компанійцями населення, скарги селян на тягар постою найманців, універсали на збір стацій, оренди (№ 14665). Документи можуть бути широко використані науковцями для дослідження таких питань як розвиток млинарства на Лівобережній Україні, старшинського господарства, землеволодіння та землекористування, феодальної залежності селян, судочинства, стосунків між гетьманською та міською адміністрацією, історія церкви та церковного землеволодіння. Дані колекції яскраво свідчать про процес досить швидкої концен-

трації маєтностей і землі в руках представників козацької старшини, як генеральної, так і полкової та сотенної. Вони дають уявлення про приватне життя старшини, історію, культуру і побут.

Дані збірки стануть у пригоді палеографам і сфрагістам. Це чудова основа для дослідження української мови, її розвитку в діловому і приватному листуванні, вивчення паперу і філіграней.

Досліджувані в комплексі з іншими історичними джерелами документи збірки сприятимуть більш повному розкриттю найрізноманітніших сторін історичного буття України останньої чверті XVII ст.

В. М. ЗАРУБА

ІНФОРМАЦІЯ

ЦДАМЛМ УРСР. 24 серпня 1989 р. у приміщенні ЦДАМЛМ УРСР була проведена конференція вчителів української мови і літератури шкіл Шевченківського району. На конференції виступили редактори республіканських видавництв О. М. Єфімов («Веселка») і В. В. Чухліб («Радянський письменник»), голова методоб'єднання вчителів української мови і літератури Шевченківського району Т. М. Марковська та ін. Співробітники експозиційно-екскурсійного відділу архіву-музею провели для учасників конференції оглядову екскурсію, ознайомили їх з орієнтовним планом виставок ЦДАМЛМ УРСР на друге півріччя цього року, а також з переліком лекцій з історії української літератури, підготовлених архівістами для учнів старших класів.

▲ 8 вересня 1989 р. на вечорі, присвяченому 95-річчю з дня народження видатного українського письменника і кінорежисера О. П. Довженка, що відбувся у ЦДАМЛМ УРСР, слово про митця виголосив письменник О. М. Підсуха. Про творчість О. П. Довженка-кінорежисера, зокрема про його документальні кінострічки воєнних років, розповів кінознавець, доктор філософських наук В. О. Кудін. Демонструвався фільм О. П. Довженка «Перемога на Правобережній Україні» (1945 р.).

Присутні ознайомились також з документами архіву-музею, присвяченими в основному діяльності О. П. Довженка в роки Великої Вітчизняної війни. Експонувались, зокрема, листи письменника до колишнього заступника голови Раднаркму УРСР Ф. А. Редька, до героя-партизана, письменника П. П. Вершигори, до подружжя Смоличів, сторінки кіносценарію «Україна в огні», газетні публікації та перші видання творів О. П. Довженка «На колючому дроті», «Відступник», «Ніч перед боєм», фото воєнних років, а також окремі примірники «Літературної України» з фронтовими щоденниками О. П. Довженка, підготовленими до друку письменником О. М. Підсухою.

▲ Науковці музейного відділу ЦДАМЛМ УРСР спільно з працівниками державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» підготували виставку, присвячену 100-річчю з дня народження дослідника давньоруської архітектури, члена-кореспондента Академії архітектури СРСР І. В. Моргілевського. На виставці представлено близько 20 обмінних креслень,

зроблених ним, та великий фотонегативний фонд пам'ятників України, а також Сходу, Кавказу. Результатом багаторічної роботи митця по дослідженню визначних пам'яток вітчизняної культури є, зокрема, виконані І. В. Моргілевським креслення Кирилівської церкви (XII ст.), Троїцької церкви (XII ст.) Києво-Печерської Лаври, Спаського собору (XI ст.) та Успенського собору Єлецького монастиря (XII ст.) у Чернігові. Особливу цінність становлять представлені на виставці обміри зруйнованих у трагічні 30-і роки Михайлівського златоверхого собору і церкви Богородиці Пирогошої та в період Великої Вітчизняної війни — Успенського собору (XI ст.) Києво-Печерської Лаври.

Документи експозиції висвітлюють різні періоди життя І. В. Моргілевського.

На вечорі, присвяченому відкриттю ювілейної виставки, виступили голова правління Спілки архітекторів УРСР І. М. Седак, учень І. В. Моргілевського професор, доктор архітектури, завідуючий кафедрою Київського державного художнього інституту Ю. С. Асеев, директор Софійського музею В. С. Ачкасова та ін.

▲ До 220-річного ювілею першого класика нової української літератури І. П. Котляревського в архіві-музеї підготовлена документально-книжкова виставка, відкриття якої відбулось 21 вересня 1989 р. Понад 100 різних за своїм складом експонатів виставки розповідають про життєвий і творчий шлях видатного майстра художнього слова. Привертають увагу прижиттєві видання поеми І. П. Котляревського «Енеїда» (1809 р.), інші рідкісні видання його творів. Окремою групою на виставці представлені ілюстрації до «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника», роботи художників І. С. Іжакевича, В. З. Коновалюка, А. Д. Базилевича, О. В. Хвостенка-Хвостова, В. І. Лопати, О. Г. Данченка, М. І. Компанця.

Про творчість І. П. Котляревського розповідають також експоновані на виставці матеріали з архіву видавництва «Дніпро».

На відкритті виставки виступили лауреат Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка, зав. відділом Інституту літератури АН УРСР М. Т. Яценко, художник М. І. Компанець, директор архіву-музею М. І. Крячок.

О. О. ДАРИБОВА,
І. М. МЯГКИЙ

ПАМ'ЯТКИ ВІТЧИЗНЯНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

«ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЛІТОПИС» — ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

В українському літописанні широко відомі такі літописи, як Густинський, Львівський, Межигірський, Острозький, що присвячені XV — XVI ст. в історії України, «Літопис Самовидця», літописи Г. І. Грабянки і С. В. Величка, у яких містяться надзвичайно цінні і важливі відомості з XVII — початку XVIII ст.

Однак, поряд з цими, широко відомими літописами, в українському літописанні існують й інші, менш відомі, але також надзвичайно цінні літописи. Серед них — «Черниговская летопись. 1587—1750. Летописец в русских и полских що ся сторонах деяло и якого року».

Список цього літопису було вперше віднайдено в рукописному збірнику кінця XVIII ст., який належав бібліотеці Чернігівської духовної семінарії.

Для даної публікації відібрано примірник списку літопису, який вміщений у виданні «Южнорусские летописи», підготовленому і виданому в Києві у 1856 р. М. М. Білозерським.

До видання було вміщено кілька літописних свідчень: 1. Черниговская летопись; 2. Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание, что в каком году в Украине Малороссийской деялось, наипаче, кто именно когда был козацким гетманом, и прочих приключениях от России; 3. Хронология высокославных ясновельможных гетманов, прежде Хмельницкого бывших; 4. Именная перепись малороссийских гетманов, когда кто и с которой стороны Днепра был, с кратким описанием их дел; 5. Слово во время бездождия и глада и всякая нужда и злоклучения людей; 6. Лемент людей побожных, що ся стало в Литовской земле.

Зразу ж після виходу літописного збірника М. М. Білозерського відомий український учений XIX ст. М. О. Максимович дав йому високу оцінку, відзначаючи, що «...в нем истинное перло есть «Черниговская летопись». За нее-то, скажу еще раз, и будет всегда благодарность г. Белозерскому от занимающихся Малороссийской историею; прекрасное дело сделал бы он, если бы сию, открытую им летопись, издал он вторично в том виде, как следует...»¹

До цього часу побажання М. О. Максимовича не було здійснено. І, відбираючи цей літопис до друкування, ми переслідуюмо мету не лише ознайомити з ним найширшу громадськість, а й дати можливість історикам і публіцистам здійснити його широке наукове коментування і залучення до своїх наукових розробок і публіцистичних праць з історії України. Адже науковий коментар, як це підкреслював ще М. О. Максимович, був зроблений видавцем досить поверхово і побіжно. Це, до речі, стосується й інших текстів літописів, які вміщено у збірнику.

¹ М. А. Максимович. Известие о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве. 1876 г. Соч., т. 1, с. 247.

Щоб читач мав можливість більш докладно пізнати зміст та історію публікації «Черниговской летописи», ми вважали за необхідне подати вступну статтю і коментар до неї Білозерського.

На жаль, за браком даних ми не можемо сьогодні розповісти про самого Миколу Михайловича Білозерського. Відомо лише, що він є братом друга Т. Г. Шевченка В. М. Білозерського, одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства. Докладно займався українським фольклором та етнографією, у розробку яких вніс немалий внесок. Є автором статті «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831—1861 гг.)», у якій опублікував свої записи спогадів знайомих Т. Г. Шевченка — В. М. Забіли, В. В. Тарновського (старшого), О. Ф. Сенчила-Стефановського, А. І. Лизогуба, М. М. Лазаревського.

Виданий М. М. Білозерським збірник літописів є першим томом задуманого ним багатотомного видання українського літописання. Однак здійснити цей задум йому не вдалося. Проте і зроблене М. М. Білозерським у цьому плані є значним внеском у розробку джерельної бази історії України.

В. О. ЗАМЛИНСКИЙ,
доктор історичних наук

А. М. ИВАНЕНКО,
кандидат історичних наук

ЧЕРНИГОВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ. 1587—1750

Несколько примечаний к Черниговской летописи

Мне известны два списка этой летописи: один, принадлежащий библиотеке Черниговской духовной семинарии, доведен до 1750 года, а другой, древнейший, принадлежащий мне, оканчивается 1652 годом. Семинарский список имеет следующее заглавие: «Летописец з 1587 года, в Руских Полских сторонах што деяло и якого року», а мой озаглавлен так: «Летописец, в Руских и Полских што ся сторонах деяло и якого року».

Семинарский список, как уже сказано в общем предисловии, найден был в рукописном сборнике конца XVIII века, принадлежащем библиотеке Черниговской духовной семинарии, а мой — в конце книги: «О Варлааме и Иоасафе гисторія», напечатанной в 1637 году в Кутейне, в — 4¹.

Из надписей, сделанных в сборнике конца XVIII века², видно: 1) что сборник первоначально принадлежал библиотеке Авксентия, иеромонаха Катедры Черниговской, т. е. Борисоглебского монастыря, и 2) что сборник (кроме «Летописца з 1587 года») писан в 1784 году. Самый же «Летописец з 1587 года» внесен в сборник впоследствии. Доказательством тому могут служить следующие признаки: 1) «Летописец» помещен в конце сборника; 2) писан несколько отменным, мелким почерком и другими чернилами; 3) последние листы «Летописца» нумерованы, а нумерация первых сделана вместе с нумерацией всего сборника, еще тогда, когда летописец не был внесен в сборник, — рукою Авксентия, написавшего большую часть сборника; наконец 4) в «Летописце» нет поправок, сделанных во всем сборнике рукою Авксентия.

¹ Книга эта прислана мне из м. Седнева, Черниговского уезда.

² Эти надписи суть:

А. Сделанные, вероятно, владельцем сборника, Авксентием:

1) Под оглавлением, пред предисловием: «Сия книга — два летописе — со книг иеромонаха Авксентия».

2) На листе 279, под историею Ветхаго Завета: «Писася сия книга 1784 года».

3) На листе 339, под Синописом: «Писася: сия книга в тысяча семьсот во-семдесят четвертом годе».

В Другую рукою, которою скреплены шестнадцать первых листов истории Ветхаго Завета: «Сия книга — два летописе — от книг Катедры Черниговской иеромонаха Авксентия».

Впоследствии (1820 г.) сборник принадлежал иеромонаху — вероятно, Троицко-Ильинского Черниговского монастыря³ — Анастасию, что видно из следующей надписи, сделанной на первом листе сборника:

«1820 года июня 24 взята сия книга у еромонаха Анастасия для прочету... иеромо. Феофи. июля 16 кончил книгу чтением и отдал».

Каким образом и когда перешел сборник в семинарскую библиотеку — не известно.

Летопись, помещенная в сборнике, написана на семи с половиною полулистах обыкновенного формата писчей бумаги, синеватого цвета, очень густо, но довольно четко и красиво.

Можно сказать наверно, что летопись писана не одним лицом и не в одно время. От начала, с 1587 по 1703 год составил ее один любитель истории, а с 1729 и до конца писал другой. Доказательства: 1) перерыв между 1703 и 1729 годами; 2) с 1729 года вместо слова рок употребляется год; летопись, начиная отсюда, становится уже слишком отрывочной и отличается языком и изложением; 3) комета объясняется под 1678 и под 1744 годами.

Если летопись до 1703 года также составлена не одним лицом и продолжателем не вносили своих заметок в писание предшественника, то можно наверное сказать, что с 1669 по 1703 год она писана одним лицом. Доказательства: 1) под 1669 годом сказано: «Демьяна Многогрешного Москва в Глухове... гетманом учинили, и той обрал себе житие в Батурине гетманское; и по нем иные там гетманы жили», а известно, что в Батурине жили гетманы до 1708 года. 2) под 1676: «Петро Дорошенко царю московскому поклонился, а поихав зовсем до Москвы на мешкание, и там был в чести царской; а поживши лета многа, помер на Москве». Дорошенко умер в 1698 году ноября 9.

Но, может быть, эти заметки прибавлены впоследствии продолжателем, переписчиком или владельцем рукописи, как это встречается в «Летописи Самовидца», в летописи Величка и в других.

«Черниговская Летопись» до 1692 года могла быть написана в Киеве или в каком либо другом месте Киевской, Заднепровской Малороссии. Доказательства: 1) от начала летописи, т. е. от 1587 года и до 1692 года⁴ более и с большими подробностями говорится о делах в Заднепровской Малороссии, Литве, Волыни и других местах. 2) Под 1662 годом сказано: «Юрий Хмельницкий в Чигирине Павлу Тетере отдал булаву и гетманство, а за Днепром Сомко был гетманом». 3) Под 1664 г.: «Ян Каземер, кроль польский, з войском полским, козацким и татарским, з другого боку Днепра, был за Днепром; Рождества Христова отправовал в Козелшу, и Глухов до бывал недель чотыри, а недоставши, отступил и пошел до Полщи...»

С конца XVII века, с 1692 года, летопись ведена в Чернигове, или в его округе. Доказательства: 1) С 1692 года более и с большими подробностями, даже мелочными, говорится о событиях в Чернигове и его области. 2) Под 1699 годом сказано: «Солнце минилося, когда Иван Мазепа был в Чернигове». Вероятно, это записано очевидцем, писавшим летопись в Чернигове.

Слова «з 1587 года» прибавлены в заглавии не раньше 1703 года, ибо до тех пор в летописи вместо год употребляется всегда рок. Да и в списке, принадлежащем мне, древнейшем семинарского, заглавие не включает в себе этих слов.

Итак можно полагать не без основания, что «Черниговская Летопись» была ведена тремя лицами: 1) от начала, с 1587 года, и до конца XVII века — в Киеве, или где-нибудь в Западной, Киевской Малороссии; 2) с конца XVII века, именно с 1692 года, до 1703 года — в Чернигове, и уже другим лицом; а с 1729 года до конца — в Чернигове, третьим лицом, которое-то, вероятно, и прибавило к заглавию «Летописец» слова «з 1587 года».

Можно думать, что она имела продолжение и за 1750 годом, ибо в конце 1750 года нет ни заканчивающего крючка, ни другого признака, что летопись не продолжалась на других листах.

Вероятно, первый автор ее, подобно Величку, пользовался какими-нибудь древнейшими заметками, которые Величко называет кроничками козацкими. Видно однако, что ему не была известна «Летопись Самовидца», равно как и Самовидцу — «Черниговская Летопись». А так как летопись Величка о древнейших событиях не отыскана, то не известно, имел ли и Величко под рукой нашу летопись.

Народные названия войн, упомянутые в «Черниговской Летописи», сходны с названиями, выписанными П. А. Кулишем из неизданной и до сих пор нигде неупомянутой кронички Мотреннического монастыря (находящегося в Чигиринском уезде Киевской губ.)⁵.

³ По упразднении Борисоглебского монастыря, катедра перенесена была в Троицкий.

⁴ С 1692 года начинаются подробности о Чернигове.

⁵ Вот эта выписка:

«Року 1609 была война Круковщина. Року 1610 была война Переясловская. Року 1630 была Таборщина. Року 1637 была таборщина под Куликами (Кумей-

Автор «Черниговской Летописи», ни в одном месте не упоминает о своей личности; но, судя по тому, что в ней много обращено внимания на дела церковные и довольно часто и подробно говорится о духовных лицах, монастырях, церквях и т. п., можно думать, что летопись эта была ведена духовными лицами. Это тем вероятнее, что летописным делом, начиная с Нестора, занимались у нас лица духовного звания, и более других монахи. При том же и самые книги, в которых помещены оба списка этой летописи, принадлежали монахам.

Вообще можно сказать о «Черниговской Летописи», что она дошла до нас не в первоначальном виде. Доведенная (по семинарскому списку) до конца XVIII века, а может быть и до 1703 года, она, с течением времени, теряя свой первобытный вид, т. е. продолжатели, владельцы, переписчики, писавшие в разные времена и в различных местах, делали в летописи своих предшественников прибавления и изменения. Оттого в ней одни события смешаны с другими; оттого в ней много анахронизмов, и по этому не возможно определить личности летописца, места и времени ведения летописи.

Семинарский список «Черниговской Летописи» сделан в царствование императрицы Елисаветы Петровны (т. е. между 1741—1761 г.) с подлинника или с другого списка того же времени. Заключая об этом из того, что имя Елисаветы (под 1744 годом) написано большими буквами, тогда как имена других государей написаны буквами обыкновенными.

Что же касается до моего списка «Черниговской Летописи», то о ней нельзя делать положительных заключений, потому что она не имеет конца: дальнейшие листы ее (после 1652 года) оторваны.

Из надписей в книге: «О Варлааме и Иоасафе гистория»⁶, в которой она открыта, видно: 1) что книга куплена в Ромне, в 1735 году, Иваном Матусевичем, который впоследствии подшил к ней и переплел с нею в один переплет рукопись, оканчивающуюся летописью; 2) что она, вероятно, принадлежала какому-то лицу, или какой-нибудь библиотеке духовного ведомства, в Могилеве на Днепре, и 3) что книга куплена (не означено — кем и когда) в Борзне, у монаха Максаковского монастыря Космы, стало быть до 1784 года, в котором упразднен тот монастырь. В одном месте книги, на поле, написано: «1779», что, вероятно, означает 1779 год.

Мой список летописи писан почерком, довольно сходным с рукою Матусевича, и можно полагать, на основании 2-й надписи и орфографии самого списка, что он внесен в рукопись Матусевича где-нибудь в Белоруссии, и может быть даже в Могилеве.

Так как принадлежащий мне список «Черниговской Летописи», прерванный после 1652 года, очевидно древнее семинарское и при том исправнее, то я и принял его за основание при печатании, а из семинарского напечатал события после 1652 года.

Летописец

в русских и полских що ся сторонах деяло и якого року

Лета от Рождества⁷ 1587, по смерти Стефана Баторого, короля полского, обран⁸ есть на крелевство Полское Жигмунт Третий, кроль шведский, и коронован в Кракове.

1590⁹. Михаил Рогоза на митрополию Киевскую посвящен в Вилню.

Року 1638 была война Кумановщина. Того ж року (анахронизм) была Кигувщина (Виговщина?) с Пушкарем, полковником полтавским. Року 1657 на Шкавице козаков розбито. Того ж року Дрижиполщина была. Року 1687 взято на Москву гетмана Поповича Ивана Самейловича.

Так как эта летопись (доведенная до 1749 года) занимает всего два полулиста негустого письма, и эта выписка может почти вполне заменять ее, то прибавлю еще три строки, выписанные из нея г. Кулишем:

«Року 1516, за позволением Жигмонта, короля полского, почали на Запорожа козаки збиратися. Найпервый гетман козацкий был Прецлав Ляскоронский.

⁶ Эти надписи суть:

1) Рукою Матусевича: «Сия книга, глаголемая Гистория Варлаама Иоасафа, куплена в Ромне в ярмарку Вознесенском, року 1735, Иваном Матусевичем».

2) Другою рукою: «...славного города Могилева на Белой Руси, на(д) Днепром, от Смоленска миль 25».

3) Опять иною рукою: «Куплена сия книга в Борзне у чернеца из Максаковского монастыря, у чернеца Косми...»

4) В конце книги, на подшитой к ней тетради, исписанной Матусевичем, — опять его рукою: «Błogosław Pane sие писание Ивана Матусевича Wmałzensku stan... Матусевича Умусль да день ти скончъ пане светий».

⁷ В семинарском списке прибавлено: Христова.

⁸ В с. сп.: выбран.

⁹ В с. сп.: 1591.

1596. Той же Михаил Рогоза, прихавши с Киева до Брестя Литовского, учинил собор на духовенство; на котором соборы были епископы: Ипатий Поцей, прототронный митрополит Киевской, епископ володимерский, Кирил Терлецкий, ексарх константинопольский, епископ луцкий, Ермоген, архиепископ полоцкий и туровский, Дионисий Збарзский¹⁰, епископ хелмский, оболжены¹¹, будучи православными, на том соборе приняли унею и послушенство Михаил Рогоза отдал папезови, пославши до Риму епископов Ипатия Поцея и Кирилла Терлецкого. Але той унеи духовенство инное руское и монастыри все и шляхта не приняли¹².

Того ж року Наливайко спалил Слуцк и Могилев Великий, а потом под Лубнями, на Солонини¹³, Ляхи збили его войско, а самого Наливайка и двух его полковников Мазепу и Лободу живцем побрали.

1605. Михаил, воевода мултанский, воевал на Полщу — на Жигмонта, кроля полского, от панов был росказ¹⁴.

Того ж року Татары людей брали.

Того ж року Димитрия царя на Москву провадили поляки. Але там немного царствовал, бо его забили —

1609. Гайдук еден благочестивый в Выльне тья шаблею с тылу на Ипатия Поцея, митрополиту унеяцкого, и надтял ему карку, и¹⁵ вылечился; а гайдуга благочестивый сховали меж собою.

1611. Татары выбрали¹⁶ Острожок.

1615.¹⁷ Саранча была всюды великая: в Полщи, в Литви, на Украине.

1616.¹⁸ Татары Сибинский¹⁹ взяли Шульжине и людей много набрали²⁰.

1619.²¹ Снег на Вознесение Господне выпал з морозом, же в полю, от великости снегу и земля²² великого, овечки померзли.

1620. Турки гетмана великого коронного Жолковского на Цоцори з войском его збили. А самому Жовковскому, гетманови, мужик сокирою голову оттял²³ над Днепром²⁴ против Могилева Подольского.

Того ж року у Варшави на сейме шляхтич Пекарский на Жигмонта, короля полского, где выходил с костеля, ударил чеканом, але Бог его сам боронил от смерти, бо плазом ударил, и кровь его облила, и пал кроль на землю, и потим, пришедши до себе, даровал его здоровьем, але Владислав королевич казал его²⁵ на коне меденем спалити; и зарез выволано, абы чеканов ниhto не смил²⁶ носити.

1621. Турки под Хотенем Ляхов осаждали, в которой войне²⁷ был Владислав, королевич польский, а гетманом козак²⁸, тогда был Бородавка, до которого королевич и не раз посылал, абы до него с козаками прибывал на помочь; але он за пянством не поспишил²⁹. Видячи теды козаки городовые озяблсть его, без видома его, послали на Запороже, даючи знати о гетманской на королевские писма недбалости. Почувши тое, Запорожце вышли зарез все, оставивши две тысячи козаков на Запорожу, маючи соби вожем Сагайдачного. А пришедши до Межибожа, обачивши непорядки его в войсковой справе, козак³⁰ Сагайдачный Бородавце пьяному шию втял³¹. Там же козаки Сагайдачного учинили гетманом; и зараз, яко найрехлей, Сагайдачный пошел з войском козацким до королевича под Хотен; а пришедши в ночи, под войско турецкое, поймал полную всю сторожу их, и справивши войско свое на дви часте, ударил на войско турецкое о полночи, а положивши турков трупами³² тысячей пятьдесят и три, и пробилсе до королевича, пал перед ним на землю, витаючи его. Вла-

¹⁰ Следует: Збруйский.

¹¹ В с. сп.: и Белский.

¹² В с. сп. за этим следует: Того ж року Косинский воевал с поляками и został от них под Пяткою пораженным.

¹³ В с. сп.: На Солоньци.

¹⁴ В с. сп.: рокош.

¹⁵ В с. сп.: але.

¹⁶ В с. сп.: вси брали.

¹⁷ и ¹⁸ В с. сп.: 1619.

¹⁹ В с. сп.: Сибинские.

²⁰ В с. сп.: забрали.

²¹ В с. сп.: Того ж року.

²² В с. сп.: мороза.

²³ В с. сп.: утял.

²⁴ Следует: Днестром.

²⁵ В с. сп. прибавлено: казнить.

²⁶ В с. сп.: не имел.

²⁷ В с. сп.: в котором войску.

²⁸ В с. сп.: козацким.

²⁹ В с. сп.: не послел.

³⁰ В с. сп.: казал.

³¹ В с. сп.: втяти.

³² В с. сп.: трупа.

дислав, миле прийнявши, дякував йому за такову отвагу і милість, і, вдоволюючись³³ його самого і все його військо, казав отпочинуті дні два. А турки зарез, будучи перестрашені³⁴ не помалу, оставивши поляков, станули в єдної купі обозом своїм. Але Сагайдачний з козаками своїми промислом³⁵ своїм рвал в ночі турків, забиваючи їх і живцем беручи. А потім цесар, мало що війська свого турецького маючи при собі, оттягнув преч з ганбою, бо почув, же крол Жигмонт с подо Льова з війском чужоземским і посполитим рушенням мел тягнути до сына свого под Хотен.

Року 1629. Переясловщина була, то єсть війна за Конецполського, гетьмана великого коронного³⁶, а за Тараса, гетьмана козацького.

1630. Іов Борецький, митрополит киевський, благочестивий, преставився.

1631. Ісаія Копинський обран на митрополю Київську; а на той час Петр Могила був архимандритом печерським³⁷, і їхав в справах³⁸ своїх пильних до кроля, до Воршави; і просил його Копинський, аби йому привилей привез од кроля на митрополю Київську; але Могила розмислився³⁹, — не ему, да собі виправил привилей на митрополю Київську⁴⁰, і правил церкв Божію с великим приїзненням, боронячи ей од ляхів і унеятов, маючи по⁴¹ собі кроля Владислава.

1632. Владислав, королевич польський, от Москвы Смоленск взяв, Москву збив, а гетьмана їх Шеїна воїна⁴² до Москвы пустил.

Того ж року в Лубнях мужик один назвався царем, і збралося до него много голоты; а гди ляхи того царя поймали, гуляйство його єдних постинали, а інші поутекали, а самого того царя — набивши гармату велику, вложили його в єй і вистрелили на воду, і там утонул.

Того ж часу⁴³ Копинський, зихавши з Києва зовсем, мешкал у монастиру Лубенском, строечи его, который зовется Мгар.

Того ж року Моцарський добывал Нежина, але его не взяв.

Жигмонт, крол польський, помер, і Владислава, сына его⁴⁴, по погребі, в Кракові⁴⁵, на королевство Польское.

Того ж року зимою, по Рождестві Христовом, гром великий гримел і перуны были.

1637 года Кумейщина була за Павлуся, гетьмана козацького, которого ляхи збили; а Павлуся в Бобровиці⁴⁶ поймали. Тогда ж Изиму⁴⁷ сотника і сына его на паль у Києві вбили, а Павлуся у Варшави стято. От того часу великая неприязнь козаком з ляхами зшлася.

1638. Острик некий под Лубнями військо избрал; а ляхи, учувши тое, раз ишли на него, і он пред ними пошел втеки⁴⁸, а ляхи гонилися за ним. Он, обернувшись, дали им битву на речце, названн⁴⁹ Старец, і много там Ляхов пало трупом; мало их що утєкло. А повернувши ляхы додому, во городах, яких хотєли, козаков брали і на паль збивали⁵⁰, і, з своих маєтностей козаков выганяючи, великое над ними посмивиско⁵¹ чинили.

1645. Владислав, кроль польський, помер.

Того ж року Петр Могила, киевський митрополит, помер; а по нем зостал митрополитом Силвест⁵² Косов.

1648. Богдан Хмельницький на Запорожжю повстал, і там, що было в Сечи Ляхов і Немцов, то всех выкололи⁵³ козаки; а с татареми Хмельницький взяв примирє. Учувши тое, леги послали Потоцького молодого, сына гетьманского, з війском на Запорожжє; а Хмельницький с козаками і з ордою стритил⁵⁴ их на Жовтх Водах, о сродо-

³³ В с. сп.: вудорвавши.

³⁴ В с. сп.: пересторожні.

³⁵ В с. сп.: помыслом.

³⁶ В с. сп. прибавлено: польского.

³⁷ В с. сп. прибавлено: киевским.

³⁸ В с. сп.: правах.

³⁹ В с. сп.: помислився.

⁴⁰ В с. сп.: тую ж.

⁴¹ В с. сп.: при.

⁴² В с. сп.: велно.

⁴³ В с. сп.: року.

⁴⁴ В с. сп.: своего.

⁴⁵ В с. сп. прибавлено: короновано.

⁴⁶ В с. сп.: Боровице.

⁴⁷ В с. сп.: Козму.

⁴⁸ В с. сп.: в степи.

⁴⁹ В с. сп.: называемой.

⁵⁰ В с. сп.: на пале сажали.

⁵¹ В с. сп.: смиховиско.

⁵² В с. сп. везде: Силверст.

⁵³ В с. сп.: выгнали.

⁵⁴ В с. сп.: стрел.

постю великом⁵⁵, и осадил их и знесл войско полское все, а комисара и каштеляна живцем увязали и татарам одано. А потом пойшол Хмелницкий в города и пришел под Корсунь, и там ляхи з Потоцким, гетманом великим коронным, и с полным гетманом Калиновским учинили битву с Хмелницким. То избил Хмелницкий ляхов мая 24 д., о Святых Зеленых, а гетманов обудвух лядских отдал живцем солтанови татарскому Тугайбеови.

1649. Ляхи, зобравшизе знову, шли на города козацкие и пришли под Пиляву. Хмелницкий с козаками и з Ордою стритил их, и там обои войска станули, козацкие и лядские. Там же день и другой тилко герци между⁵⁶ собою отпраовали, а втім Орда вся пришла до Хмелницкого; и зараз Ляхи з великою гордостію звели битву⁵⁷ с Хмелницким. Але их Хмелницкий зламал и розбил войско их; а Ляхи утекаючи, заперлися в Збаражю. Там их Хмелнецкий стиснул обложеном⁵⁸, где великий голод Ляхи терпили, или коне и псы свои коханы⁵⁹. А кроль Казимир сам с посполитым рушенем ишол Ляхом на отсечь. Почувши тое, Хмелнецкий взял половину войска козацкого — мел полтораста тысячей⁶⁰ — также и Орды половину, стритил короля под Зборовом, до которого зарез Лехи з великим пудом скочили; але он их там много побил⁶¹. Потім кроль Казимир просил Хмелницкого, давши козакам семи сенаторов в заставу за Хмелницкого. А Хмелницкий прихал⁶² у сту коней до обозу полского нарядно, бочно⁶³, збройно: а пришедши пред⁶⁴ кроля, пал пред ним на землю, и потім, гди, за росказанием кролевским, подведено его, мовил ему⁶⁵: «Если то годится⁶⁶ сынови коронному, тебе, пане Хмелницкий, на пана своего руку подносити и воевати на него?» А Хмелницкий отказал, плачучи: «Я на кроля, пана моего милостиваго, руки не подношу, тилко на его сенаторов, которые и на святой⁶⁷ кроля Владислава, рожонаго вашой кролевской милости, пана моего милостивого, не дбаючи на напомниме, так⁶⁸ мне самому, яко и всему народови Малоросийскому, незносные и невымовные чинили кривды, а тепер, чого не дай Боже, гди бы нас зламали, не зоставили бы и наследку русского. А так, найяснейший монархо и милостивый пане, будем⁶⁹ от них боронитися, поки нас станет, дабы⁷⁰ в наши козацким города и не заглянули⁷¹. Я тепер, наяснейший кролю, пане мой милостивый, учинити готов все, шчо ми кажеш, а з Ляхами буду битися». И плакал кроль сам, сенаторове, и Хмелницкий⁷², пад знову пред кролем, плачучи, просил прощения и лежав, облапивши ноги кролевские. А кроль казал его подвести и, давши ему руку свою поцеловати, и просил, абы из обложения выпустил войско полское з Збаража. И там, приехавши Хмелницкий до обозу своего, и заставных сенаторов казал до кроля отпраовадити, и сам з войском своим, прихавши под Збараж до другого войска своего, просил до обозу своего гетманов полских и инших панов — на учту⁷³; и, вчастовавши оных, дал сорок возов лигомин вшеляких войску лядскому, и отступил⁷⁴ от Зборова, от Ляхов, пошел в города свои; а кроль Казимир отишел зо всем войском до Польши.

1650 года. Адам Кисель воеводою зостал киевским. Пан благочестивый⁷⁵; того козаки любили велми.

⁷⁶ Ляхи под Берестечком Малым Хмелницкого войско збили. А там⁷⁷, покинувши⁷⁸ козаков и табор весь мусил утекати, так же и Орда утекала и козаки также, где хто могл утекати, так утекали; и велми их там погнуло много по болотах, и на переправах от Ляхов побито, бо Ляхи за Хмелницким ишли в тропы аж до Белой Церкви, города козацкого. А Хмелницкий, знову зобравши войско из Ордою, и ишол

⁵⁵ В с. сп.: о середе посте великом.

⁵⁶ В с. сп.: межи.

⁵⁷ В с. сп.: бунты.

⁵⁸ В с. сп. везде: обложеном, обложене.

⁵⁹ В с. сп. прибавлено: уморили.

⁶⁰ В с. сп. прибавлено: а Орды осьмьдесят тысячей.

⁶¹ В с. сп. прибавлено: и обле.

⁶² В с. сп.: приехавши.

⁶³ В с. сп.: бучно.

⁶⁴ В с. сп.: до.

⁶⁵ В с. сп. прибавлено: кроль.

⁶⁶ В с. сп. прибавлено: так.

⁶⁷ В с. сп. прибавлено: памяти.

⁶⁸ В с. сп.: не так.

⁶⁹ В с. сп. прибавлено: и мы.

⁷⁰ В с. сп.: абы.

⁷¹ В с. сп.: не взглянули.

⁷² В с. сп. прибавлено: час немалый; потім Хмелницкий.

⁷³ В с. сп.: вочту.

⁷⁴ В с. сп.: отпустил.

⁷⁵ В с. сп. прибавлено: и все.

⁷⁶ В с. сп.: 1651.

⁷⁷ В с. сп.: а так.

⁷⁸ В с. сп. прибавлено: до.

противко Ляхов. А Ляхи, впавши в Белую Церковь, замкнулись в неї; а Хмельницкий там их облегал. А Януш Радивил⁷⁹, гетман литовский, и Еремьяш Вишневецкий з другими войсками ишли на Вкраину; а гди до Паволочи пришли⁸⁰, там Вишневецкий помер; и вернулись все коронные жолнере до Полщи, взявши из собою тело Вишневецкого. А Радивил з Литвою пришел до Киева, и где могъл чути у кого скарбы, то побрал их. А в Києви на той час был митрополитом Силвестр Косов, и много подавал⁸¹ Радивилу скарбу, и в монастыру Печерском брал, що сам хотел; а потом вернувшись⁸² до Литвы. А тие, що были Ляхи у Белой Церкви в обложено, просили Хмельницкого милосердия; и пустил их в целости додому; а гди выходили з места, казал Хмельницкий на них ганбу трубити в трубы, що мысливцы собак скликают; а было тих труб три ста.

1652. Великий был мор по всей Украине, и велми много померло людей свецких и духовных.

1653. Богдан Хмельницкий поддался зо всею Україною и з войском Запорожским и присяг в Переяслове Алексею Михайловичу, царю московскому.

1654. Ляхи зымою Уманья доставали, а Хмельницкий с козаками и з Москвою, над которою гетманом был Борис Васильевич Шеремет, ишли на отсеч Уманню. Дошедши того Ляхи, же Хмельницкий з Москвою и козаками идеть до Уманья, оставивши Умань, стретили Хмельницкого в степу, в таком местцу, где небуло ни воды, не дров, ни сена, и там его маючи при себе Татар, осадили; а морозы велмы были великие — тое чинилося по Крещении — и так три дни будучи во обложено, где ни козаки, ни Москва, ни коне их ничего ни пили, ни ели, а четвертаго дни, обоз свой Хмельницкий оточивши гарматами, бо вже не могъл бы трвати голоду и зимна, пошол на пролом, стреляючи, зделал и ручной стрелбы без перестанку; а пробившись на волю, бо не могли ему Ляхи що чинити, обернулся на Ляхов и на Орду и много их побил, и аж до Буков места и за Буки гонил их. А тую войну козаки и прозвали Дрижаподем —

Того ж року августа 4-го числа солце все затмелося на две години: была ночь о полудню и звезды были на неби видны.

1655. Алексей Михайлович, царь московский, воевал Литву и взял место столное литовское Вильно.

Того ж року ходил Хмельницкий под Каменец Подольский и, постоявши под ним, отступил и пошол под Львов, и был с ним Василий Васильевич Бутурлин з Москвою; пришедши подо Львов, хотел добывати, але Львовяне откупилися ему: он, взявши откуп, хотел итти в Полщу далей, але, же зима наступила, вернулись додому.

Тоей же осени, як был Хмельницкий под Львовом, выйшол хан зо всеми Ордами своими на города козацкие, почавши от Смелой, на Городище, на Воховец, на Двиногородку, тягнул напротив Хмельницкого, и под всеми городами украинскими было множество Татар, хотячи добывати городов, бо хан разгневался на Хмельницкого за тое, що здався Москве; и тих козаков, що в городах украинских ишли з Хмельницким с под Иллова, Татаре ловили, и самого Хмельницкого, сподкавши его под Озерною, мало не разбили, бо войско свое Хмельницкий распустил был: мало що было при нем; потим, змиривши з ханом, сам Хмельницкий был в него в намете, а поговоривши з собою наедине, розишлись в кою (?). И пришедши Хмельницкий с тоей дороги в Чигирин, захворел.

Антон, судия энеральный козацкий, ходил в зиме на Венгеры, бо на той час уторгнули были Венгры до Полщы; и, знявшись из ведеким⁸³ королем, той Антон Варшаву, Краков и иншие города под-за Вислою воевал.

Того ж року Хмельницкий сына своего Юрася, еще молодого, з Чигирина выправил до войска на Ташлык.

Того ж року Хмельницкий гетман помер: а сын его на Ташлык стоял шесть недель, а повернувшись до Чигирина, уже отца своего живого не zostал.

Того ж року Силиверст Косов, митрополит киевский, помер; а по Хмельницком Иоан Виговский, писарь энеральный, zostал гетманом козацким.

Того ж року под Полтавою Пушкира, полковника полтавского, который был збунтовался на Виговского гетмана, под Полтавою козаков его збил, самого поймавши, казал стяти Виговский.

Того ж року Данило Виговский подступил под город московский Киевский, от монастыря Печерского, з войском козацким; а Яненко, полковник киевский, з другого боку, стоячи з козаками на Шкавицы, добывали города московского; на той час воеводою был Борис Васильевич Шеремет; а потим, гди дня оног Данило Виговский был весел, Москва, вышедши з города, обоз Данилов розбили, и козаков много згнуло, а Данило Виговский сам ледво утек; тогда ж и Киев, прежде добывания своего, Москва, город Киев спалили весь. И тая война названа есть Скавичина.

⁷⁹ В с. сп. везде: Родивило, Радивило.

⁸⁰ В с. сп.: припавши.

⁸¹ В с. сп.: даровал.

⁸² В с. сп.: вернулись.

⁸³ Следует: венгерским.

1658. Григорий Гуляницкий, полковник миргородский, от Москвы во обложено в Конотопе⁸⁴, которого Виговский гетман, пришедши с козаками и Ордою, высвободил и Москву всю збил.

1659. Иван Виговский под Хвастовом Юрию Хмельницкому булаву и гетманство отдал.

Того ж року за Цюцюры, полковника переясловского, козаки в Переяслове, в Нежине, в Чернегове Ляхов выбили, и Немерича, пана благочестивого, который з лютра тогда стал благочестивым, мужик стял косою.

Того ж року Юрий Хмельницкий царю московскому поклонился.

1660. Борис Васильевич Шеремет з войском великим московским и козаками, — который был гетманом северским — Тютюра (?), — вышел с Киева на Полщу воевати, которых — (с) Шереметом и Цюцюрою Ляхи под Чудновом осадили; а потим Москва и козаки, будучи голодом зморены, за первазню Ивана Виговскаго, который уже был з Ляхами, Ляхам здалися; и Ляхи Шеремета з Москвою и козаками в неволю отдали Татарам, тилко Цюцюру, до себе взявши, вязанем его у Дубине мучили, а тим на Украину з Дубня утек, и умер.

1661. Юрий Хмельницкий гетман, который зменил царю московскому и поклонился кролеви полскому Яну Казимерове, преправившись чрез Днепр, вышел по Переяслов, добывати в нем Ромодановскаго, воеводу московского, и стануло повмиле от Днепра з войском своим; а Ромадановский из Якимом Сомком, дядком Хмельницкого, гетманом северским, вышедши з войсками своими московскими и козацкими, пошел инсперате потоппом на Хмельницкого, который, не могучи прийти до справы, утекати начал на конех през Днепр в-плав, проти Канева, и потонуло козаков его и Ляхов десять тысяч и сколко сот, отбегши всего табура, а хто не успел утекати, тих Москва побили; а потим Орда пришла сильная на Украину, по которую Хмельницкий посылал, але на той час не приспела, а гди Ромадановский⁸⁵ гонил Хмельницкого, и много шкоды Орда в людех починила, и на той час Климента Старушича, игумена выдубицкого, под Лубнями взяли с челядью, который издел на Преображение Господне до Мгара, на праздник; на той час у Мгаре был игуменом Виктор Загоровский; але Старушича законныи терехтемеровские выкупили.

1662. Юрий Хмельницкий в Чигирине Павлу Тетере отдал булаву и гетманство; и за Днепром Сомко был гетманом; а Хмельницкий постригся в чернце (в) монастырю Корсунском; стриг его Деонисий Балабан, митрополит киевский, а игуменом на тот час в Корсунском монастырю был Феодосий Углицкий.

1663. Рада albo зрада чернецкая была под Нежином, и там Ивана Бруховецко-го Москва учинили гетманом, а Самка гетмана и Васюту Золотаренка, полковника нежинского, Оникее, полковника чернеговскаго, и полковника переясловскаго Шамрицкого, и еще пятого человека знатного казал Бруховецкий постинати татаринowi; и так zostали мучениками, бо невино потрачено их.

Того ж року Серко з Запорожа приходил добывати Чигирину, але, не добывши, отступил.

1664. Татаре да Чернецкий и Маховский Ивана Виговскаго казали разстреляти; и он на той час, во избе покланнувши, читал акафист Пресвятой Богородицы. Похован у великом ските из женою своею Ететкевичовною, которой гди сказано, же пана забито, пала и умерла, zostавивши сына своего единого, еще невеликаго.

Того ж року Чернецы⁸⁶ з жолнерами своими, в пост великий в среду першаго тыжня, в вечерней године, пришел до Чигирина и облегал Серка в Жине⁸⁷; а Серко, на самый день Воскресения Христова, из своими козаками из замочку инсперато ударил на Ляхи и много их постинал и поколол, и пошел в поля волно чрез Медведовку; а Черницкий Бужини и Субботов спалил, и там в Суботове тело старого Хмельницкаго и Тимоша, сына его, забитого под Сачавою, казал з гробов в ринку выкинути на попелище. Субботов тогда был пуст; а псов з Чигирина, з Суботова и от инших пустых мест украинских великое множество было, которые, чередами ходячи, не только мертвых трупы ели, але и живым людям шкодили. А Чернецкий, набравши scarбу и гармат, вышел з Чигирина для того, же и сам Тетера гетман до Полщи выражался, тилко Хлопицкий з Ляхами в Чигирине zostался.

Того ж року Ян Каземер, кроль полский, з войском полским, козацким и татарским, з другого боку Днепра, был за Днепром: Рождества Христова отправовал в Козелцу, из⁸⁸ Глухова добывал недель чотыры; а не доставши, отступил и пошел до Полщи, гди ж весна наступовала; а гди был в Корсуне, идучи на Зднестрe, там Иосифа Нелюбовича Токалскаго, митрополиту, по Балабане, киевскаго, а Хмельницкаго, которого во иночестве названо Гedeоном, казал заправадити до Малбарку на заточение; а Антония Винницкого, учинил митрополитом, епископа перемискаго.

1665. Тетера вышел из Чигирина, не здавши никому гетманства.

⁸⁴ Пропущено слово, вероятно: zostал?

⁸⁵ Следует: Ромодановский.

⁸⁶ Следует: Чернецкий.

⁸⁷ Следует: Бужине.

⁸⁸ Следует: и.

Того ж року Бруховецький Чигириня добывал недель четири, а не добывши, отступил. По Тетере настал гетманом Опара; а потим его Татары з козацкого табуру взяли его в Крым з собою; потим Дорошенко в Чигирине зостал гетманом.

Того ж року Буховецький оженился на Москве.

1666. Солнце минулося, але не все, в Петровку, в пяток десятый по Воскресении Христовом.

Того ж року была перепись по всей Малой России, по указу царя московского сколько всех людей на Украине — старых, и молодых, и в пелюшках.

Того ж року, на Святого Пророка Илию, козаки, направлены от Дорошенка, убили Данка, полковника переясловского, и судию энерального, а потим и инших немало, и вошли в Переяслов и, выпаливши место, утекали за Днепр до Дорошенка.

Того ж року Никона, патриарху московского отринули от патриаршества — патриарха александрийский, другой антиохийский зложили, а невиние, и в заточение посладо, за росказами царя Алексея Михайловича.

1668. Бруховецький гетман Алексеев Михайловичу, царю московскому, зменил, и воевод московских и Москву по городах велел бити.

Того ж року Москва Переяслова допала и Нежин весь спалила.

Того ж року Дорошенко пришол под Полтаву...⁸⁹ чернецкую раду, и Бруховецький з Гадячого ишол в тую ж раду, и там его Запорожцы забили; а Дорошенко обоих сторон Днепра зостал гетманом.

Того ж року Романадовского⁹⁰ гетмана и воеводу московского, в Белых Вежах Татары осаждали и сына его покчнее⁹¹ на бою взяли.

1669. Демьяна Многогрешного Москва в Глухове, третей неделе поста великого, гетманом учинили, и той обрал себе житие в Батурине гетманское; и по нем иншие там гетманы жили.

1672. Цесарь турецкий сам был под Каменцем Подольским и взял его августа 18-го, а под Львов посылал Канлан Пашу з войском турецким и татарским и Дорошенко с козаками; который паша добывал его мощно, але не добыл; а Дорошенко послал до монастыря Креховского, с под Иллова, Ивана Мазепу на залог. Каплан Паша не ведал того и послал часть войска турецкого и татарского добывать до того ж монастыря; а гди пришло войско, там били их черны, добре боронячися, и ханскаго забито сестренца гмойтом железным; и сам залога, Иван Мазепа, з ручнице много Турков побил; за що велми разгневался хан, и болшую громаду войска турецкого и татарского добывать послано. Видячи черны, же трудно оборонячися, здалися Туркам и дали за себе откуп: сребра церковного каралех чтиры и талярей тысячу. А как отишол от них Турок и пришли до цесара до Каменца Подольского, и на той час Михаил, кроль польский, Корибут Вишневецкий с посполитым рушением стоял в Великой Полци под Голелебем, а Ян Собецкий, гетман и маршалок великий коронный, из войском карциным полским был в Покутию, и под Калушим местом бил велми Орду; а сам вож их Адзидерей Салтан блудил по лесу пять дней, аж его мужик един выпроводил на дорогу, а он ему дал один чирвоный. А Львовяне поступили дади⁹², еднаючи Турков, сорок тысяч чирвоных золотых, а сорок тысячей талярей бытых, и дали в заставу им двоих мищан Поляков, двоих мищанов Ормян, и оны отступили от Иллова: але на тий (?) лет килка тих всех мищан Турчин в замку⁹³ за одного великого якогось Татарина пустил с Каменца до Льова без датку вышпомянуеной суммы.

1674⁹⁴. Михаил, кроль польский, в Иллове умре.

Того ж року Собецкий, гетман и маршалок великий коронный, из гетманом литовским Пацом, маючи при себе войска коронного и литовского, збили Турков под Хотенем, после Покрове, и обоз взяли; над турецким войском был гетманом Гусий Паша; так як Собецкий⁹⁵ в замку хотенском грошей миллион семь взял скарбу турецкого.

Того ж лета Ян Собецкий гетман зостал королем полским.

1674. Цесарь турецкий сам особую своею другий раз вышел и, города козацкие: Умань, Ладыжин, Збараж, Подгайцы и иншие города побуривши, людей множество великое забрали в полон: а той Дорошенко цесара на тое взрушил, бо Уманцы были избунтовалися и сами межи собою улицами билися, едны себе турецкими, а другие московскими называючи; як же пришол Турчин, так все погинули.

Того ж року, в пост великий, Демьяна Многогрешного, гетмана козацкого, на заточение в Сибирь послали, а Ивана Самойловича гетманом учинили.

1675. Петро Дорошенко царю московскому з Чигириня прислал санжатки турецкие.

⁸⁹ Здесь, должно быть, пропуск.

⁹⁰ Следует Ромодановского.

⁹¹ Вероятно, следует: под нею?

⁹² Вероятно, следует: дати?

⁹³ Вероятно, следует: в замену?

⁹⁴ Это описка, следует: 1673.

⁹⁵ Вероятно, следует: там Ян Собецкий?

1676. Алексей Михайлович, царь московский, помер генваря 30 числа, а по нем zostал Федор Алексеевич, сын его.

Того ж року Петро Дорошенко царю московскому поклонился, а поихав зовсем до Москвы на мешканье, и там был в чести царской; а поживши лета многа, помер на Москве.

Имбраин Паша Чигирин з великим войском добывал турецким и татарским, але, стративши войска часть большую турецкого и татарского, сам три разы подбигал под закон уского (?), хотячи, абы его не забито; а потим отступил додому.

1678. Азем, везир турецкий, взял Чигирин месяца августа 11 числа.

Того ж року комета великая показалася, то есть звезда, зимою, с хвостом, а килка недель трвала.

1681. Федор Алексеевич, царь московский, посылал Василю Галичина з войском з великим на защит от Турков королю⁹⁶ Малороссийскому.

Того ж року месяца марта 23 числа гром был, против Лазоровой субботы, з страшною велми блисковицею.

Того ж року Федор Алексеевич дал монастыр Свинский под Печерский монастыр.

Того ж року на святого Матфея земля треслася.

Того ж року Федор Алексеевич, царь московский, помер априля 27 числа; царствовал шесть лет и два месяца.

Того ж року мая 15 числа стрельцы московские много бояр погубили в месте столечном, на Красной площади; столп каменный там же были поставили, а потом его до основания розбили.

Того ж року Иоак и Петр Алексеевичи, царя Алексея Михайловича сыновье, братья единокровныя, почали царствовати в Москве; короновал их Ияким, патриарха московский.

1683. Инокентий Гизель, архимандрит печерский, умре; а по нем настал Варлаам Ясинский.

1684. Ян Третий, кроль полский, под Веднем, местом цесаря христианского, Турков збил и скарбы взял там и намет везерский, которой был вдовж 50 сажаней, а вширь 40, а верхов мел 40, и корогв махOMETскую взявши, послал до Риму; а потим гонячи, который с под Ведня утек, место великое царское, названное Стригонка, которое Турки завоевали буи в то лето, того ж дня, якого взяли, цесареви отшукал, и там ковалерню турецкую тысячей 80 трупов положил; а Татаре утекли, бо их там убито тысячей тры.

1685. Иоан и Петр, цари московские, з Яном, кролем полским, учинили вечное з собою примере.

Того ж року перший митрополит киевский Гедеон Святополк князь Четвертенский от Иякима, патриарха московского, посвящен на Москве на митрополию Киевскую.

Того ж року в Глухове замок згорев старый августа 13 числа.

⁹⁷ Иоан и Петр, цари московские, князя Василия Васильевича посылали воевать Крым; который з великим войском московским и козацким, пришедши на Самар, поставил город и назвал его: город Билигородский, и пошел был далее в Татарскую землю, але, не бывши в ней, вернулся. Там же Ивана Самойловича, гетмана козацкого, з двома сынами, взято на Сибирь, що хотел зрадити Москву, а з Ордою братерство имел.

⁹⁸ Иоан и Петр, цари московские, того ж Галичина знову на Крым з великим войском московским и козацким посылали; а хан крымский стрел его с потугою татарскою и Орда вишалася около войска; там же войско Галичино было велми великое и шло, як вода, не застановляючися, тилко отстреливалися; а пришедши под Перекопские ворота, не учинил жадной потребы, отшел до Москвы и заслан на заточение в Сибирь.

1690. Саранча была великая мало не по всем свете.

Того ж року Иоаким, патриарха московский, помер марта 13 д.

Того ж року априля 3 числа Гедеон Святополк, митрополит киевский, умре, а Варлаам Ясинский, архимандрит печерский, zostал митрополитом киевским; святил его на Москве Андриян, патриарха московский.

1691. Марта 4 числа, годин четири на день, солнце менилося, на три части розделившись, и дуга посреде небес стояла рогами на полночь; трвало тоє затмение на годину.

1692. Феодосий Углицкий стал архиепископом черниговским; посвящен от Андрияна, патриархи московского, на Москве.

⁹⁹ Лазар Баранович, архиепископ черниговский, умре: жив лет всех 73, правил престол 36 лет; погребен в катедры Черниговской, за левым крылосом.

⁹⁶ Вероятно, следует: краю?

⁹⁷ Следует: 1687.

⁹⁸ Следует: 1689.

⁹⁹ Следует: 1693.

1695. Зима великая лежала и снегу было много велми до святого Георгия Великомученика.

Того ж року Петр Алексеевич, царь московский, ходил под город турецкий Озов, и много войска там московского погинуло, отступил назад.

Того ж року Казикермен, город турецкий, Иван Мазепа, гетман козацкий, и Борис Петрович Шеремет з войском козацким взяли.

1696. Иоан Алексеевич, царь московский, преставился генваря 29 числа.

Того ж року зимою Орда была великая з Петриком на Вкраине.

Того ж року Феодосий Углицкий, архиепископ черниговский, помер, и похован в катедре Черниговской, за правым крилосом.

Того ж року Петр Алексеевич, царь московский, ходил в другой раз под Озов и взял его, за поводом Якова Лизогуба, полковника черниговского; который-то Лизогуб казал козакам своим засыпати фосу ровно з валом, и взяли его, зараз царь осадил людем своим московским.

1697. Ян Третий, кроль польский, умре. Был то пан мудрый и богатый и ялмужник великий, любил благочестивых, надавал на монастыри и церкви милостыню, и на войнах был сщасливый.

Того ж року Иоан Максимович зостал архиепископом чернеговским, святил его Андриян, патриарха московский, на Москве.

Того ж року Костантин Московский¹⁰⁰, киевский полковник, ходил з Палеем под Очаков, город татарский, и много ясыру и здобычи привезли.

Того ж року архимандрит в Чернигове, в монастыру Ильинском Чернеговском, посвятился Лаврентий Кршенович; святил его Крутицкий митрополит.

1698. Август, княжения Саскаго, зостал королем полским.

Того ж року Яков Лизогуб, полковник черниговский, помер.

1699. Солнце минулося сентября 13 числа, когда Иван Мазепа был в Чернигове.

Того ж року на Вкраине хлеб был дорог.

Того ж року Турки Каменец Подольский Августове, королеве полскому, добровольне, з росказаня цесара своего, отдали.

Того ж року Иосиф Шумлянский, епископ лвовский, зостал унеятм.

Того ж року Михаил Лежанский, архимандрит новгородский северский, умре.

1700. Андриян, патриарха московский, умре октября 16 числа.

Патриарха первый стал в Москве 1589, генваря 26 числа; от того времени до кончины Андрияна, московского патриархи, бысть престол в Москве патриарший.

Того ж року кроль шведский Полщу звоевал, за поводом Сапеги, гетмана великого литовского, которой против кроля полскаго Августа востал.

Того ж року Иван Обидовский, полковник нежинский, будучи гетманом наказным, под Руговлем¹⁰¹, местом шведским, помер, и похован в Печерском Киевском монастыре.

1702. Василий Бурковский, обозный генералный козацкий, марта 4 числа умре; похован в монастырю Елецком Черниговском, похован в паперте, по правом боце.

1703. Июль месяц небесный настал, в пяток, июня 5-го числа, и зараз, в неделю о полудню, 7-го числа того ж месяца, на небе виденый был и две звизды были близко него, и потом, пред заходом слонца, невидети было его аж до своего часу звичайнаго — в вечер.

1729. Земля в Кieve тряслася.

Того ж року звоница Печерская и Доброго Николая починалися.

1731. В Чернигове, в монастыре Иллином, церков великая Живоначальная Троица изгорела.

1729. (?) Архимандрит печерский Иоаникей Сенатович умре; а по нем Копа Роман был посылан от собору Печерскаго в Москву, а приехавши з Москвы стал архимандритом печерским.

Того ж года архиерей киевский Варлаам Ванатович, будучи у великом гневу и соре из Печерским монастырем и войтом киевским Димитрием Полоцким и князем Иваном Юревичем Трубецким, в Петербург взят.

1744. В вечер комета видена была на небесе, сирич необычная звизда, на запад солнца, от которыя промины исходили на подобие метлы, и являлася чрез всю зиму и болше.

Того ж года государиня императрица Елисавет Петровна из наследником и наследницею в Кieve на богомоле были.

1749. Саранча великая была и хлеб весма дорог был.

Того ж года Глухов выгорел и другие города погорели.

1750. В Глухове, на элекции или на постановлении гетманом Разумовского, архиерей чернеговский Амросий Дубневич умре¹⁰².

¹⁰⁰ Следует: Мокиевский.

¹⁰¹ Т. е. Ругодевом — Нарвою.

¹⁰² Приписка на другом листе и отличным почерком: 1808 года месяца сентября 27-го Троецкого монастыря Черниговскаго церкви Троицы и Воведение, при окончании литургии, згорели.

ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ В АРХІВАХ

НОВИЙ ДОКУМЕНТ ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКИХ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ ПОЧАТКУ XVII ст.

У житомирській замковій книзі 1606 р., яка зберігається у ЦДІА УРСР у м. Києві, був виявлений документ, що являє значний інтерес для історії ремісничих цехів початку XVII ст. у Києві, де дослідження міського ремесла не може бути об'єктивним і всебічним без урахування тієї обставини, що тут діяла система подвійних цехових організацій, підпорядкованих двом різним юрисдикціям: магістратській і замковій (воеводській). Головною причиною неясностей у згаданому питанні є втрата київських міських і замкових книг, оскільки нечисленні регламентаційно-урядові акти та поодинокі збережені документи про конкурентну боротьбу, що точилася між паралельно існуючими цехами, не висвітлюють ні номенклатури ремісничих фахів, об'єднаних цехами обох юридик, ні ймовірної чисельності ремісничого людю, ні фактичного розкладу сил на київському ринку. Неврахування дублетності цехової структури київських ремісничих організацій призводить до прикрих помилок навіть у академічних виданнях, де визнання правового статусу *замкових цехів* трактується як утворення цехів у Києві взагалі, а малочисленний реєстр ремісників замкового підпорядкування видається за загальний склад київського ремісництва¹. Тим часом відомо, що роздвоєння тутешньої цехової системи було започатковане привілеєм Сигізмунда I-го 1516 р., який завершив серію аналогічних пільгових прав 1499—1514 рр. на остаточне затвердження у Києві норм повного магдебурзького права «упривілейованого» міста². Згідно з привілеєм 1516 р., кравецький, ковальський, цирульницький, золотарський, лучницький, зброярський, кушнірський і шевський цехи були вилучені з-під влади воеводи і передані магістрату. Уточнюють цю подію ще два документи: лист київського воеводи Андрія Немировича 1518 р. і лист Сигізмунда-Августа 1557 р., з яких постає, що при замку залишився плотницький цех³, а також «по двух ремесников с каждого цеху для работи потреб замковых, которые то два ремесники и под присуд замковый подлечи мели»⁴. Однак докази, наведені сторонами у судовому конфлікті магістрату з київським воеводою К. Острозьким у 1578 р., дають підставу припускати, що безумовної передачі цехів не відбулося, а фактична практика дублювання ремісничих фахів під різними юрисдикціями почала складатися відразу після переходу цехів до відання магістрату. Тому королівський суд 1578 р. приймає рішення: «А што ся дотычеть юрисъдыцьи над тыми ремесниками, одно тые, которые на кгрунтех местских седятъ, юрысдыцьи местскон подълечи в речах судовых мают... а естъли бы которые з ремесников не в месте ани на кгрунтех и пляцах местских, але на особных властных кгрунтех замковых, месту неподълеглых, седели, тые... юрысдыцьи и послушенству замковому подълечи мають»⁵. Нарешті, у 1591 р. були затверджені цехові статuti і права замкових ремісників нарівні з цехами, підлеглими магістрату. Текст відповідного привілею, збережений лише у

¹ Історія Києва, т. I. Стародавній і середньовічний Київ. К., 1986, с. 247.

² Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. К., 1982, с. 35, 36.

³ Там же, с. 36.

⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі: Архив ЮЗР). К., 1907, ч. 8, т. 5, с. 216.

⁵ Там же, с. 218.

потвердному листі 1615 р., містить перелік цехів, у які об'єднувалися замкові ремісники, тобто: кравецький, шевський, кушнірський, слюсарський, ковальський, римарський і постригацький⁶.

Про невпинну боротьбу, яку вів магістрат за ліквідацію конкурентних цехових організацій, свідчить ряд документів першої половини XVII ст., у тому числі найостанніший перед возз'єднанням України з Росією — зобов'язання київського воєводи Адама Киселя перед київським магістратом, дане у листопаді 1649 р., клопотатися на сеймі про безумовне вилучення усіх київських ремісників з-під замкової юрисдикції⁷.

Умове співвідношення магістратського і замкового ремісничого людю після юридичного оформлення статусу замкових цехів можна простежити за податковим тарифом 1631 р., згідно з яким міщани магдебурзької юрисдикції, у тому числі ремісники, сплатили 900 злотих податку, а міщани замкового присуду — лише 120 злотих⁸. Ці узагальнені цифри з певною долею хронологічної умовності можна конкретизувати на підставі документа, що публікується. У ньому йдеться про заяву поборці Київського воєводства Яна Аксака щодо несплати київським воєводою К. Острозьким податку за 1603 р. з підлеглих його компетенції володінь на території Київщини. У числі останніх — київські ремісники замкового присуду, реєстр яких і наведено у заяві Аксака. У цьому унікальному документі перераховано повний склад замкового ремісництва за станом на 1603 р., а саме: 336 майстрів і підмайстрів («товаришів») 28 ремісничих фахів: зброярських (шабельники, порохівники, сагайдачники, лучники, стрільники), ювелірних (золотарі), лікувальних (цирульники, аптекарі) тощо. Варто зауважити, що кількість середньовічних цехів, як відомо, не визначала рівня диференціації праці. Так, київський бондарський цех у 1657 р. об'єднував бондарів, теслярів, стельмахів, столярів, тертичників, токарів і навіть сніцарів⁹. Характерно, що серед замкових ремісників відсутні представники «продовольчих» спеціалізацій: різники, пивовари, хлібники та ін., кількість яких порівняно з іншими переважала в українських містах Правобережжя уже в XVI ст.¹⁰ і які, безперечно, мали існувати на території магістратської юрисдикції. Принаймні, коли кількість магістратських цехів у 1659 р. була обмежена до 4-х, серед них залишився різницький цех¹¹.

Незначно скорочена заява Я. Аксака публікується у дещо спрощеному варіанті правил видання пам'яток XV—XVIII ст. При цьому літера «епсilon» передана відповідно до звучання слова за допомогою «е» або «є», літера «омега» — за допомогою «о». Скорочення не розкриваються, виносні літери внесені в рядок без застережень. Текст розбитий на слова за сучасними вимогами правопису, розділові знаки розставлені наближено до правил сучасної пунктуації. Пошкодження тексту застережені у підрядкових примітках.

Публікацію підготувала
Н. М. ЯКОВЕНКО,
кандидат історичних наук

⁶ Архив ЮЗР, ч. 5, т. 1, с. 123—124. У 1619 р. згадується ще й гарбарський замковий цех («Киевская старина», 1885, № 2, с. 611—612), який, однак, у пізніших потвердженнях згаданого привілею за 1634 та 1649 рр. знову опущено (ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 134, арк. 12; спр. 149, арк. 1).

⁷ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст., с. 164.

⁸ Архив ЮЗР, ч. 7, т. 1, с. 376, 377, 380.

⁹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 221, оп. 1, спр. 269, арк. 10.

¹⁰ П. М. Сас. Деякі питання розвитку ремесла у містах України в кінці XV ст. — 60-х роках XVI ст. — Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. К., 1986, с. 19.

¹¹ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст., с. 71.

1606 р., квітня 27. Житомир. — Справа его млсти пна Яна Аксака, суди земского киевского, з его млтью паном пном князем Костентином Острозкимъ, воеводою киевским

От его млсти пна Яна Аксака, суди * земского киевского, прислала делята ретент ** побору, на сеиме валном Краковскомъ в року шестсот третем уфаленого, под печатю и с подписомъ руки через возного енерала воеводства Киевского шляхетного Тереха Пашынского его млсти самого, которая то делята реч в собе шырей и достаточней обмовляе, просечи, абы прынята и до книг врьдowych замку гдрьского Житомирского уписана была. Которую-м прынявши и чытаную перед собою подостатку выслухавшы, до книг слово в слово вписати казалъ, которая так се в собе мает:

Делята ретентъ побору, на сеиме валном Краковскомъ в року тисеча шестсот третемъ уфаленого, до мене, Яна Аксака, суди земского киевского и поборцы воеводства Киевского, водлуг универсалу его королевское млсти не отданого, а на мене при вливку Скарбу его королевское млсти прыналежачого, через мене, помененого поборцу, для остатней а скутечней екзекуции учынення до врьду кгородского Киевского року теперешнего тисеча шестсот третего мсца октебра двадцат осмого дня подана. Наперед его княжецкая млсть князь Костентинъ Костентинович Острозкий, воевода киевский, маршалок земли Волыньское, староста володимерский [...]*** з мешанъ и ремесниковъ киевских прысуду своего побору не отдал, меновите:

с кравцов 22, с товаришов 10 — от самых мистров золотых 22, с товаришов золотых 3 и грошен 10;

зъ шапелников 5 — золотых 5;

золотаров 2 — по золотых 2 полских;

с конвисара одного — золотыи полскии;

с ковалев 19 и з их товаришов 25 — всего прыходит золотых 29;

зъ гончаров 6, товаришов 10 — с тых золотых полских 9 и грошен

10;

с кушънеров 20, с товаришовъ их 10 — золотых 23 и грошен 10;

з шевцув 51, с товаришов 60 — с тых всих золотых 61;

з рымаров 8, с товаришов их 7 — с тых золотых 12;

з бондаровъ 7, с товаришов 5 — с тых золотых 8 и грошен 20;

зъ седляров 2 — золотых 2;

из кгарбарувъ, што чырвоныи ремен выправуют, 6 — золотых 12;

з барберов 2, с товаришов 3 — с тых по золотых 2, от товаришов золотыи;

з обтикара одного — золотых 3;

з мелников 2, а з мерочников 2 — с тых по грошен 24 полских, с товаришов — по 10 грошен;

с котляра одного — золотыи;

зъ слюсаров 2, товаришов 4 — с тых золотых 3 и грошен 10;

з теслеи 20, с товаришов 10 — с тых золотых 20 и грошен 10;

с пороховников — 3 золотых;

ситар один с товаришомъ — золотыи полскии;

з сагайдачников 2 — золотых 2;

с колесников 2 — золотых 2;

з лучниковъ 4, с товаришов 3 — золотых 5;

стрелников 3 — золотых 3;

з шапочника одного и с товариша его — золотыи;

з постригачов 2 — золотых 2;

з мешника одного — золотыи;

з людеи посполитых такъ тых, которые хлиба робят, огороды мают, домами своими живут 120 чоловика и 3, подсуседков, которые у

них коморамы мешкают, 30 — [с н]их **** водле универсалу не от- дано;

с попов места Киевского, которые церкви имеют и парафею, кгрун- тов церковных уживают, з 12 — с тях прыходит по золотых полских 2. Summa z miasta samego restat złotych — 328.

Тоть же княжа его млсть з севруков заднипрських побору не от- дал золотых 40 полских;

тот же кня[жа] **** его млсть зь сел, до замку Киевского належа- чых, з Вышгорода, з Петровец, з Демидова побору не отдалъ золотых 70. [...]*****

Которую деляту ку записованю до книг под печатю и с подписомъ руки моее до уряду кгородского Киевского подаю.

ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 318 зв.—320.

* Слово написане над рядком.

** Тобто об'ява про затримку.

*** Пропущений перелік маєтків К. Острозького у Київському воєводстві, з яких не сплачено податку.

**** Текст пошкоджений.

***** Пропущено перелік маєтків інших власників, з яких не сплачено податки.

НОВОВІЯВЛЕНИЙ ЛИСТ МУХАМЕД-ГІРЕЯ IV ДО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Дипломатична історія Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. вивчена на сьогодні ще недостатньо. Особливо це сто- сується відносин між повстанською адміністрацією Б. Хмельницького та Кримським ханством, які лише нещодавно стали привертати до себе увагу істориків¹. Між тим, союз українських повстанців з Кримським ханством існував при всіх його суперечностях протягом шести років, починаючи з 1648 р., і сприяв перемогам над магнатсько-шляхетською Річчю Посполитою.

Недостатня вивченість цієї проблеми та й взагалі українсько- кримських відносин середини — другої половини XVII ст. пояснюється рядом об'єктивних та суб'єктивних причин, серед яких не останнє міс- це займає поганий стан джерельної бази. Досить сказати, що у XVIII ст. загинули і гетьманський архів і архів Кримського ханства. Вна- слідок цього надзвичайно інтенсивні дипломатичні контакти між керів- никами Визвольної війни та урядом Кримського ханства слабо про- стежуються в мізерній кількості джерел українського або кримського походження. Так, збереглося всього 9 листів Б. Хмельницького до пра- вителів Криму у 1648—1654 рр., і ще 3 листи, що припадають на ос- танні роки гетьманату Б. Хмельницького (1655—1657 рр.). Збереглися також 11 листів кримського хана Іслам-Гірея III, візира Сефер Казі- аги та деяких інших представників панівної верхівки ханства, адресо- ваних Б. Хмельницькому у роки Визвольної війни. Ось чому кожен но- вий документ даного комплексу має неабияку цінність, дозволяє ви- світлити невідомі досі сторінки дипломатичної історії Визвольної війни.

У ЦДАДА СРСР у фонді 79 «Відносини Росії з Кримським ханст- вом» нами виявлено невідомий досі лист кримського хана Мухамед- Гірея IV до Б. Хмельницького, датований 1 грудня 1654 р. Щоб краще зрозуміти значення даного документа, варто коротко зупинитися на історії його виникнення.

¹ Див. насамперед: Г. А. Санин. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987, 270 с.

Після возз'єднання України з Росією, проголошеного на Переяславській раді 18 січня 1654 р. *, фактичний вступ Росії у війну проти Речі Посполитої було передірено. У цей час Б. Хмельницький намагався поновити союз з Кримським ханством, щоб об'єднаними зусиллями (Росія, Україна, Кримське ханство) розгромити Річ Посполиту і визволити з-під її влади ряд українських земель, насамперед Галичину, а також Білорусію. Однак правлячі кола Кримського ханства зайняли відверто ворожу позицію по відношенню до возз'єднання України з Росією й доклали максимум зусиль, щоб розірвати російсько-український союз. У березні 1654 р. було навіть укладено воєнну угоду між Річчю Посполитою та Кримським ханством, спрямовану проти Росії та України. Ситуація значно ускладнилася після смерті 10 липня 1654 р. хана Іслам-Гірея III і приходом до влади його брата Мухамед-Гірея IV. З метою визначення генерального напрямку зовнішньої політики Криму на початку жовтня 1654 р. було скликано курултай (з'їзд) феодалної верхівки ханства. Курултай у переважній більшості висловився за поновлення союзу з Б. Хмельницьким, але за умови розриву російсько-українського союзу. Відповідні листи про це були направлені до Б. Хмельницького 15 жовтня перекопським беєм Карачем та 18 жовтня ханом Мухамед-Гіреем IV ². З свого боку хан і візир усно повідомили рішення курултаю українським послам М. Богаченку, Л. Пухальському й Залепкарю ³. Останні прибули до Б. Хмельницького разом з ханським послом Тохтамиш-агою, який, очевидно, передав гетьману особисте послання Мухамед-Гірея IV. Свою відповідь Б. Хмельницький написав у Корсуні 8 листопада 1654 р. Гетьман ствердив свою попередню пропозицію щодо приязні з Кримським ханством та Османською імперією, але водночас відкинув ханські погрози і рішуче відмовився розривати союз з Росією. «... Нас дивує, — писав він у листі, який повіз до хана в Бахчисарай Тохтамиш-ага, — що в ханська милість пишеш, щоб ми відступили від московського царя. Це неможливо... Ми ніяк не можемо і не хочемо порушувати присягу...» ⁴ Невдовзі після цього через Чигирин пройжджав до Криму гонець російського царя Олексія Михайловича Кутлумабет Устокасимов. Гетьман передав через нього і свої листи до Мухамед-Гірея IV, візиря Сефер Кази-аги, калги-султана, нурадин-султана та інших кримських достойників ⁵. У 20-х числах листопада 1654 р. гетьман відправив до Бахчисараю нове посольство. Про це можна дізнатися лише з листа, надісланого кримським ханом 1 грудня 1654 р. Б. Хмельницькому. Це оригінал, завірений особистою ханською печаткою з арабськими письменами. Текст листа написано польською мовою, що часом траплялося в канцелярській практиці Кримського ханства. Даний документ зберігається в справі поруч з його російськомовним перекладом, зробленим у 1655 р. у Посольському Приказі.

Лист Мухамед-Гірея IV засвідчує, що уряд Кримського ханства не прислухався до пропозицій Б. Хмельницького і вперто стояв на ворожих позиціях по відношенню до возз'єднаних України та Росії. Але і на цей раз спроби хана розірвати російсько-український союз були відкинуті Б. Хмельницьким, про що, зокрема, свідчить той факт, що гетьман переслав цього листа разом з посланням головнокомандуючих

* Всі дати подано згідно з новим стилем.

² Г. А. Санин. Отношения..., с. 88; Акты ЮЗР. СПб., 1882. Т. XIV, с. 117.

³ Ю. А. Мыцык. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. Днепропетровск, 1988, с. 67.

⁴ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр. К., 1961, № 288.

⁵ Там же, № 289. Аналогічне послання було направлено й візирю, але воно не збереглося.

коронними військами Ст. Р. Потоцького та Ст. Лянцкоронського до Москви і вже 4 лютого 1655 р. його отримали представники російського уряду.

Отже, нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV засвідчив зростання активності дипломатії Кримського ханства, спрямованої на розрив російсько-українського союзу, рішучу боротьбу Б. Хмельницького за втілення в життя рішень Переяславської ради. Події подальших років показали, що ця дипломатична дуель між гетьманською адміністрацією та кримським урядом була виграна Б. Хмельницьким. Об'єднані російсько-українські війська завдають у 1655—1656 рр. відчутних поразок ординцям, наприклад, під Озерною, визволять від панування Речі Посполитої Білорусію, значну частину українських земель, візьмуть Люблін, будуть вести успішний наступ проти військ магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. Подальші знахідки в архівах дозволять повніше висвітлити дипломатичну боротьбу Б. Хмельницького і його сподвижників за визволення від іноземного панування всіх українських земель, за зміцнення російсько-українського союзу.

Публікацію підготував
Ю. А. МИЦИК,
кандидат історичних наук

1654, грудня 1. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до Б. Хмельницького з вимогою розірвати російсько-український союз

«Panie Chmielnicky,
hetmanie z Wojskiem Zapor[o]skym.

Wysłuchawszy posłańcow waszych, nie zabawywszy ich, co prędzej odsyłamy. Jeżeli wy chcecie być z namy uczynić [?]; jeżeli wy odłączycie się od Moskwy, będziesz nam przyjaćielamy, jako sławny pamięci Islam Gieray chan, brat mój starszy był w przyjaźni dobrej z Wamy, tak też i mnie będzieszcie mieli za przyjaćiela. A jeżeliby wy boicie się polaków, że wam mogą czynić krzywdy, ja w tym [stoję], że wam nie uczynią żadnej krzywdy, coby to za przyjaźń była między nami, wam kiedy by krzywda jaka była od Ijachów, ale i owszem. My się podejmujęm tego, że żadny krzywdy nie będziecie mieli od nych. Aszcze wy tesz odłączycie się od Moskwy, będziemy w lepszej przyjaźni, niżeli przed tym. Ostatek do[s]cz usnie opowie posłaniec wasz. A za tym odają wam Pany Bogu Wszeczmogącemu.

W Bakczysaraju 1 dnia decembris 1654.

Wam wszego dobra życzy Mechmet Gierai, chan i car krymsky».

* * *

«Перевод с полского писма, что писал Магмет Гирей, хан крымский, к гетману к Богдану Хмельницкому. А гетман Богдан Хмельницкий тот лист да Потоцкого, да Лянцкоронского два листа, прислал ко г[о]с[у]д[а]рю ц[а]рю и великому кн[язю] Алексею Михайловичю, всея Великия и Малия Росии самодержцу в н[ы]нешнем во 163-м году генваря 25.

Выслушав посланцев ваших, не задержав, отпустили есмя их как скорее. Если бы хотите быти с нами, а если бы отлучитесь от Москвы, будете к нам приятел, как славной памяти Ислам Гирей хан, брат мой большой, был в приятстве добром с вами, тако же и меня будете имети приятеля. А если вы блюдетесь поляков, что вас хотят обидети и я в том, что вам не учню никаких обид. Каково б то приятельством было меж нами вам, если б какова обида была от поляков, наипаче обещаемя також, что нико[торых] обид не будете имети от них. А если

отлучитесь от Москвы, будем в лутчем приятелстве, нежели преже сего. Иное совершенно скажет посланец ваш. По сем вручаю вас Г[о]с[по]ду Б[о]гу всемогущему. В Бахчисарае, 1-г[о] дня декабря 1654».

ЦДАДА СРСР, ф. 79, оп. 1, 1654 р., № 15, арк. 1—4. Польськомовний оригінал та російський переклад 1655 р.

Адреса на конверті: «Panu Bohdanowy Chmielnyskiemu, hetmanowy z Wojskiem Zaporoskiem, przy[ja]cielowy naszemu».

* * *

Переклад:

«Пане Хмельницький, гетьмане з Військом Запорозьким!

Вислухавши ваших посланців і, не затримавши їх, якнайшвидше відправляємо. Якщо ви хочете бути з нами, вчините [?]; якщо ви відлучитесь від Москви, то будете нам приятелями, як славної пам'яті Іслам-Гірей хан, брат мій старший, був у приязні добрий з вами, так теж і мене будете мати за приятеля. Якщо ж ви боїтеся поляків, що вам будуть чинити кривди, [то] я на тому [стою], що вам не вчинять жодної кривди. Щоб то за приязнь була між нами, коли б вам яка кривда була від ляхів. І взагалі ми обіцяємо, що жодної кривди не будете мати від них. Якщо ви теж відлучитесь від Москви, то будемо в ліпшій приязні, ніж перед тим [була]. Решту доповість усно наш посланець.

А за цим віддаю вас господу богу всемогутньому.

В Бахчисараї. 1 дня грудня 1654.

Вам всього добра зичить Мехмет Гірей, хан і цар кримський».

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З РЕСПУБЛІКАНСЬКОЮ ІСПАНІЄЮ. Збірник документів і матеріалів. К., Наукова думка, 1988, 480 с.

Публікації джерел з історії участі трудящих мас західноукраїнських земель у національно-визвольній війні іспанського народу 1936—1939 рр. досі приділялась недостатня увага, тому вихід у світ збірника документів і матеріалів про інтернаціональну солідарність населення Західної України, у тому числі Північної Буковини і Закарпаття, з республіканською Іспанією значною мірою сприяє розширенню джерельної бази вітчизняної історії з цієї проблеми.

Включені до збірника документи зберігаються у Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Партійному архіві Закарпатського обкому Компартії України, ЦДІА УРСР у м. Львові, державних архівах Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської, Ровенської, Закарпатської та Чернівецької областей. У рецензованій праці знайшли широке відображення матеріали тогочасної комуністичної і прогресивної преси Польщі, Румунії, Чехословаччини, Західної України, а також преси Радянського Союзу; крім того, до збірника включено ряд повідомлень з прогресивних видань Канади, США, Франції. Більшість документів публікуються вперше.

Крім таких, що раніше не публікувалися, до збірника ввійшли цікаві документи, опубліковані у виданнях: «З історії революційного руху у Львові 1917—1939. Док. і матеріали» (Львів, 1957); «Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1924—1939). Док. і матеріали» (Львів, 1966); «Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Док. і матеріали. 1921—1939 рр.» (Станіслав, 1957); «Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр. Док. і матеріали» (Тернопіль, 1957); «Боротьба трудящих Волині за возз'єднання з Радянською Україною (1929—1939 рр.). Збірник матеріалів», т. 2 (Львів, 1965); «Шляхом Жовтня. Збірник док.», т. 4; 1934—1938 рр. (Ужгород, 1964); «Из истории международной пролетарской солидарности. Док. и материалы». Сб. V (М., 1961); «За нашу і нашу свободу» (Вступна стаття і упорядкування Петра Кравчука), (Торонто, 1976); «Коммунистическая партия Польши (борьба за независимость своей страны). Материалы и документы» (М., 1955).

Хронологічні рамки збірника охоплюють майже весь період національно-визвольної війни іспанського народу. Це свідчить про велику роботу, виконану його упорядниками.

В основу публікації покладено оригінальні документи; у випадку відсутності оригіналів надзвичайно скрупульозно відбирались найвірогідніші копії. Після тексту кожного документа подається легенда — інформація про місце його зберігання або публікації.

Варто відзначити структуру збірника, який складається з трьох частин. У першій частині опубліковано офіційні документальні матеріали — поліцейські документи, газетні інформації та ін. Вони переконливо свідчать, що рух солідарності з Іспанською республікою на західноукраїнських землях мав справді масовий характер. Українські антифашисти внесли свій вклад у героїчну боротьбу іспанського народу проти внутрішнього і міжнародного фашизму. Друга частина присвячена публікації листів західноукраїнських інтернаціоналістів до своїх рідних, товаришів. У третій — друкуються спогади учасників революційної війни в Іспанії.

У науково-довідковому апараті збірника вміщено примітки, перелік використаних архівних, музейних, бібліотечних фондів, періодики, словник застарілих і рідковживаних слів, список скорочень.

Як особливо позитивний факт, слід відзначити наявність у збірнику матеріалів, що зафіксували участь у антифашистській боротьбі української трудової еміграції Канади, США, Франції, Аргентини. Так, у книзі вміщено невідому інформацію про антифранкістську діяльність Товариства «Український робітничо-фермерський дім» (ТУРФдім) у Канаді, Союзу Українських Робітників (СУР) США, Об'єднання українських громадян у Франції.

На жаль, у збірнику мають місце друкарські огріхи (на с. 33 наприклад), що недопустимо для документальних видань. Окремі рідковживані слова чомусь не потрапили до словника застарілих і рідковживаних слів.

У цілому ж рецензований збірник, насичений численними архівними матеріалами, дає можливість дослідити важливу тему з історії України РСР.

Ю. А. КИРИЧУК, С. П. КАЧАРАБА

С. Н. ПЛОХИЙ. БОРЬБА УКРАИНСКОГО НАРОДА С КАТОЛИЧЕСКОЙ ЭКСПАНСИЕЙ (XVI—XVII вв.).

Дніпропетровськ, ДДУ, 1987, 64 с.

Наприкінці 1987 р. у видавництві Дніпропетровського університету вийшла з друку чергова праця з проблем джерелознавства історії України XVI—XVII століть, у якій подано огляд джерел з історії ватикано-українських відносин і антикатолицької та антиуніатської боротьби, зокрема. В цілому зазначена проблема досить багата на літературу: монографічні дослідження, статті, нариси і т. ін., однак у більшості випадків коло джерел, на яких базуються ці праці, досить вузьке і нерідко обмежується тільки православною полемічною літературою. В рецензованій публікації С. М. Плохія дається огляд документів ватиканського походження — джерел, найменше відомих сучасній радянській історіографії, хоча без їх використання неможливо реконструювати в усій повноті ті складні міжнародні та внутрішньополітичні обставини, які наприкінці XVI століття призвели до утворення уніатської церкви, а також викликали широкий антиуніатський рух у наступні десятиліття. Джерела ватиканського походження зосереджуються зараз у римських та інших західноєвропейських архівосховищах, але певна частина їх зберігається в Радянському Союзі, в тому числі в архівах та рукописних відділах бібліотек України.

Рецензоване видання складається з трьох розділів. У першому розглядаються папські послання, реляції нунцій, документи конгрегації пропаганди віри, кореспонденція уніатських ієрархів; дається джерелознавча характеристика цих груп документів. У другому розділі йдеться про друковані джерела з історії ватикано-українських відносин. Особлива увага приділяється ватиканським публікаціям і, зокрема, видавничій програмі ордену базиліян, на чолі якого з кінця 40-х до початку 80-х років XX ст. стояв Атанасій Бечатий (1918—1982). Симптоматичним для зрушень, які відбуваються зараз в нашій історіографії, є той факт, що автор не обмежується критикою на адресу базиліанських археографів, а дає значний за обсягом огляд здійснених ними видань, що містять в собі велику кількість невідомих радянській історіографії джерел з історії антиуніатської та антикатолицької боротьби на Україні, суспільних процесів на східнослов'янських територіях Речі Посполитої в цілому.

Найбільшу увагу читачів «Архівів України» повинен привернути третій розділ рецензованої праці — «Огляд архівних та бібліотечних зібрань СРСР». Спочатку наводяться дані про джерела, які зберігаються в архівосховищах країни. Досить докладно С. М. Плохій зупиняється на характеристиці джерел ватиканського походження, що входили до складу архіву греко-уніатських митрополитів, який зараз

утворює окремий фонд Центрального державного історичного архіву СРСР в Ленінграді. Значну цінність являють собою оригінали папських брев у справах уніатської церкви, в тому числі бреве Григорія XV уніатському митрополиту Й. Рутському від 10 грудня 1622 року, до цього часу не введене до наукового обігу. Майже не досліджувалися в спеціальній літературі папські індульгенції, велика кількість яких зберігається в цьому ж фонді ЦДІА СРСР. Увагу також привертають згадувані в брошурі документи папських нунцій, конгрегації пропаганди віри, уніатської митрополічної канцелярії. Всі ці матеріали є першорядним історичним джерелом.

У рецензованому виданні подається також огляд документів, які збереглися у фондах Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, зокрема, у фондах № 684 (Протоігуменат монастирів ордена Василя області Спасителя у Львові), № 140 (Документи про католицькі монастирі, костьоли і окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії і Литви (1310—1903), № 52 (Магістрат м. Львова). Цікаво, що у фонді № 648 знаходяться підготовлені до друку наприкінці 30-х років нашого століття макети збірників документів церковного походження, які відображають і політику папської курії на Україні в XVI—XVIII ст.

У рецензованій праці подається також огляд документів з відділів рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. І. Вернадського та Львівської наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника. Серед матеріалів львівської бібліотеки автор слушно виділяє так звані «Сілва рерум» — книги копій документів з фонду Оссолинських та збірник протоколів та постанов конгрегації пропаганди віри, який дійшов до нашого часу у складі фонду базиліанського Онуфріївського монастиря (МВ 799). З матеріалів відділу рукописів ЦНБ особлива увага приділяється збірнику копій документів римського та уніатського походження, який належав відомому історикові церкви митрополиту Макарію (Мак П—51).

В цілому у праці С. М. Плохія дається досить кваліфікований огляд комплексів рукописних джерел з історії політики папства на Україні у XVI—XVII століттях, а також антиуніатської боротьби українського народу. Нагадаємо також, що брошура містить детальну джерелознавчу характеристику документів ватиканського походження та огляд їх публікацій як у вітчизняних археографічних виданнях, так і, що особливо важливо, у маловідомих радянському читачеві закордонних. На жаль, за межами проведеного С. М. Плохієм по-

шуку залишилися матеріали Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві, зокрема фонду № 1230, та фонду № 204 ЦДІА УРСР у м. Львові, який останнім часом знаходиться на переформуванні. Можна побажати авторів рецензованої брошури вивчити ці матеріали у

майбутньому. В цілому ж ця праця є серйозним внеском у розробку джерелознавчих проблем історії України XVI—XVII століть і становить інтерес для широких кіл архівістів, джерелознавців, істориків.

Г. В. БОРЯК,
кандидат історичних наук

НОВЕ АРХІВОЗНАВЧЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ

Випущений Центральною науковою бібліотекою Академії наук УРСР анований показчик української періодики Росії 1905—1907 рр.¹ з повним правом можна вважати також і першим систематизованим показчиком архівних джерел дослідження українських газет і журналів доби Першої російської буржуазно-демократичної революції.

Укладач посібника ретельно опрацював матеріали кількох архівосховищ, насамперед Центрального державного історичного архіву СРСР та Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві, а також відділів рукописів ЦНБ АН УРСР та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Оскільки видання перетворилося на рідкісне вже в момент випуску і для багатьох буде доступним лише в крупних бібліотеках, вважаємо за потрібне подати систематичний перелік використаних архівних джерел за основними групами періодичних видань, включених до показчика.

І. Україномовна преса Росії 1905—1907 рр.

ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 9, спр. 91 («Вільна Україна». Спб., 1906); спр. 831 («Рідна справа». Спб., 1907); оп. 14, спр. 232 («Хата». Хотин, 1906); оп. 15, спр. 270, 344 («Народна справа». Одеса, 1906); спр. 344 («Слобожанщина». Харків, 1906); оп. 16, ч. 1, спр. 75 («Зоря». М., 1906); спр. 355 («Світова зірниця». Київ; Кам'янка, 1906—1913); спр. 429 («Нова громада». К., 1906); спр. 430 («Громадська думка». К., 1905—1906); спр. 434 («Українське бджільництво». Спб., 1906, 1908—1910); спр. 439 («Рада». К., 1906—1914); спр. 442 («Боротьба». К., 1906); спр. 479 («Літературно-науковий вісник». Львів, Київ, 1898—1939); спр. 498 («Слово». К., 1907—1909); спр. 506 («Шершень». К., 1906); спр. 551 («Добра порада». Катеринослав, 1906); спр. 552 («Запоріжжя». Катеринослав, 1906); спр. 622 («Вісті». Одеса, 1906); спр. 655 («Народна справа»);² спр. 729 («Рідний край». Полтава, Київ, Гадяч, 1905—1916); спр. 794 («Порада». Харків, 1906); спр. 971 («Громадська думка», «Рада», «Хата»). Ф. 777, оп. 6, спр. 95 («Вільна Україна»); оп. 8, спр. 262 («Українське бджільництво»). Ф. 1405, оп. 530, спр. 236, арк. 9 («Хлібороб». Лубни, 1905); арк. 42, 46 («Добра порада»); арк. 30, 63, 100 («Рідний край»); спр. 341 («Боротьба»).

ЦДІА м. Москви, ф. 31, оп. 3, спр. 2197, т. 2, арк. 204 («Зоря»); ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 19, оп. 1, спр. 3 («Літературно-науковий вісник»); ф. 268, оп. 1, спр. 68, арк. 49 («Рідна справа»); ф. 275, оп. 1, спр. 1111, арк. 62—73 («Громадська думка»); спр. 1869, арк. 187—192 («Рада»); спр. 1920, арк. 7; спр. 2522, арк. 691; спр. 2750, арк. 376 («Громадська думка»); ф. 294, оп. 1, спр. 397 («Шершень»); спр. 428 («Українське бджільництво»); ф. 295, оп. 1, спр. 3, арк. 63; спр. 4, арк. 1—2 («Боротьба»); спр. 4, арк. 55 («Рідний край»); спр. 7, арк. 91, 92, 96, 112, 113, 117, 122, 123, 129 зв., 130, 134, 137, 138, 176, 181—184, 196, 197, 199 («Громадська думка»); арк. 253, 254, 265, 284 («Боротьба»); арк. 287—288, 340, 342, 345 («Шершень»); арк. 411, 412, 417, 434 («Рада»); спр. 9, арк. 180, 240—242 («Шершень»); спр. 15, 20 («Літературно-науковий вісник»); спр. 21 («Нова громада»); спр. 28 («Україна»); спр. 30, арк. 1—5 («Боротьба»); спр. 33, арк. 1—11 («Громадська думка»); спр. 56, 76, арк. 99, 103, 125, 232, 247 («Слово»); спр. 76, арк. 279, 283, 289; спр. 95 («Рідний край»); спр. 139 («Українське бджільництво», «Боротьба», «Громадська думка», «Рідний край»); спр. 438 («Українське бджільництво»); спр.

¹ Україномовна преса Росії 1905—1907 рр.: Анований показчик періодичних видань / Укладач О. І. Сидоренко; Наук. ред. Є. П. Демченко.— К.: ЦНБ АН УРСР, 1987.— 73 с. Тир. 200 прим.

² Тут і далі при повторному посиланні на видання вихідні дані опущені.

579 («Рідний край»); ф. 318, оп. 1, спр. 1091, арк. 1—48; спр. 1092, арк. 1—8 («Громадська думка»); спр. 1114, 1115 («Боротьба»); спр. 1757, арк. 1—36 («Рада»); ф. 442, оп. 856, спр. 11, арк. 87; спр. 37, арк. 105 («Боротьба»); спр. 138, арк. 5 («Вільна Україна»); спр. 480, арк. 1—6 («Громадська думка»); ф. 1335, оп. 1, спр. 741, арк. 204—208 («Рідна справа»); ф. 1680, оп. 1, спр. 110, 111 («Порада»).

Держархів Полтавської області, ф. 83, оп. 1, спр. 51 («Хлібороб»).

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 1614, арк. 431; № 1638, арк. 803, 805 («Шершень»); ф. 5, № 1375, 1376, 1394, 1494 («Рідний край»); ф. 28, № 1537—1739 («Рідний край»); ф. 29, № 22 («Громадська думка»); ф. 43 («Рідний край»); ф. 46, № 924 / 5163 («Громадська думка»); ф. 107, № 1, папка № 2, конверт 1905—1907 («Рідний край»).

ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. I, спр. 7441, 7442 («Нова громада»); ф. II, спр. 4246 («Україна»); ф. III, спр. 35452—35454, 37757—37758, 37763 («Рада»); спр. 35457, 35460 («Рідний край»); спр. 35458, 35460, 37766, 37774, 37777 («Громадська думка»); спр. 37770, 37773, 37778, 63774 («Зоря»); спр. 37773 («Нова громада»); спр. 52230 («Україна»); спр. 63856 («Шершень»); ф. X, спр. 12 («Нова громада»); спр. 4850 («Шершень»); ф. XXXVI, спр. 250 («Громадська думка»); ф. 170, спр. 139 («Рада»).

Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького, КП — 84102/Арх. 19728 («Добра порада»).

II. *Проектовані україномовні часописи (1881—17 жовтня 1905 р.) та видання, що не вийшли друком (1905—1907 рр.)*

ЦДІА СРСР, ф. 472, оп. 43 (493/2718), спр. 9-6, арк. 17—23 («Зірниця». М., 1905); ф. 775, оп. 12, спр. 52, ч. VI, арк. 167 («Праця», К., 1905); ф. 776, оп. 8, спр. 1217 («Промінь». Спб., 1899); спр. 2000 («Зірниця»); спр. 2139 («Україна». Спб., 1906); оп. 12, спр. 14 («Україна». К., 1881); спр. 149 («Порада», Чернігів, 1897); оп. 13, спр. 145 («Україна». К., 1899); оп. 14, спр. 4 («Селянин». К., 1903); спр. 69 («Степ». Херсон, 1901); спр. 82 («Промінь». К., 1901); спр. 105 («Хлібороб». Севастополь, 1903); спр. 111 («Рілля». Чернігів, 1901); спр. 113 («Вік». К., 1904); спр. 132, арк. 1—15 («Дніпро». К., 1902); арк. 16—30 («Дніпрові хвилі». К., 1905); спр. 157 («Громадянин». Покровська слоб. Самар. губ., 1904); спр. 184 («Характерник». К., 1904); спр. 193 («Поступ». К., 1905); спр. 203 («Поступ». Єкатеринодар, 1905); спр. 220 («Лікарський порадник». Одеса, 1904); спр. 225 («Етнографічний вісник «Село». Новочеркаськ, 1904); спр. 243 («Місячник новин». Одеса, 1905; «Новини». Одеса, 1905); спр. 247 («Робітник». Полтава, 1905); оп. 15, спр. 33 («Поділля». Кам'янець-Подільський, 1905); спр. 100 («Хвилі». К., 1905); спр. 144 («Громадська справа», Катеринослав, 1905); спр. 204 («Дніпрові хвилі», К., 1906); спр. 257 («Лубенщина». Лубни, 1905); спр. 266 («Початок», К., 1905); спр. 268 («Поступ»); оп. 16, ч. 1, спр. 263 («Хліборобська справа». Лубни, 1906); спр. 446 («Віночок». К., 1906); спр. 452 («Дзвін». К., 1906); спр. 482 («Наше життя». К., 1906); спр. 501 («Українська газета». К., 1906); спр. 505 («Чміль». К., 1906); спр. 557 («Селянське слово». Катеринослав, 1906); спр. 662 («Нова Україна». Одеса, 1906); спр. 730, 732 («Українець». Полтава, 1906); спр. 733 («Зірка». Полтава, 1906; «Українське слово». Полтава, 1906); спр. 1015 («Народне життя». Боромль, 1907); спр. 1124 («Рідна справа», Житомир, 1907); спр. 1313 («Життя України». Харків, 1907); ф. 777, оп. 7, спр. 455 («Голос робітника». Спб, 1906); оп. 8, спр. 59 («Думські вісті». Спб., 1907); ф. 1341, оп. 325, спр. 165 («Громадське слово». К., 1906).

ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 294, оп. 1, спр. 415 («Віночок»); спр. 419 («Дзвін»); спр. 430 («Українська газета»); спр. 432 («Чміль»); ф. 295, оп. 1, спр. 48 («Наше життя»); спр. 89 («Література і наука». К., 1907); спр. 95 («Молода Україна». Київ, Гадяч, 1906); ф. 442, оп. 855, спр. 471; ф. 1439, оп. 1, спр. 559, арк. 464 («Громадське слово»); ф. 1680, оп. 1, спр. 120 («Життя України». Харків, 1907).

ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. I, спр. 34239; ф. III, спр. 37778 («Громадське слово»).

Таким чином, вперше з часу появи найбільш ґрунтовної узагальнюючої наукової розвідки П. І. Вороб'я³, написаної також на значному архівному матеріалі, зроблено новий крок до системного вивчення дожовтневої української преси.

На жаль, в покажчику не вказані архівні матеріали до опису газети «Наша думка» (Спб., 1907); згадуючи журнал «Вільна Україна» (Спб., 1906), можна було б назвати ще й матеріали, які використав П. І. Воробей: ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 16, спр. 442, арк. 1, 5. Крім того до анотованого довідника зовсім не включено відомостей про україномовний журнал «Розсвіт» (Харків, 1906)⁴, не подано також і дані про газети і журнали, які подавали українською мовою лише частину своїх публі-

³ П. І. Воробей. З історії української преси в Росії (1905—1914 рр.) — «Український історичний журнал», 1971, № 10, с. 48—56.

⁴ Там же, с. 49.

кацій. Це свідчить, що резерви вивчення і зведення бібліографічного опису творів української дожовтневої журналістики ще далеко не вичерпані.

Рецензований бібліографічний довідник на основі архівних джерел та широкого кола публікацій містить докладні відомості про програму та суспільно-політичне обличчя видань, їх зміст, коло авторів, поширення тощо. Наукову цінність видання підвищують докладні покажчики, зокрема іменний та географічний.

Поява анотованого покажчика українських видань, безперечно, сприятиме введенню до наукового обігу й нових архівних матеріалів, особливо тих, що ще чекають на дослідників у фондах архівів, бібліотек, музеїв. До наступних видань довідника варто було б включити більш докладний покажчик залучених архівних джерел. У перспективі на їх основі можна було б здійснити публікацію збірника хрестоматійного характеру, особливо увагу звернувши на програми здійснених і проєктованих видань як українською мовою, так і російською та іншими мовами народів СРСР, що випускалися на Україні.

Б. І. ЧЕРНЯКОВ,
кандидат філологічних наук

ІНФОРМАЦІЯ

Тернопіль. 50-річчю возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі СРСР присвячена документальна виставка «Зорі назустріч», підготовлена Державним архівом Тернопільської області. Експозицію відкривають документи про встановлення Радянської влади в Східній Галичині в 1920 р. Діяльність Галицького революційного комітету — тимчасового уряду Галицької Соціалістичної Радянської Республіки — розкривають його декрети: декларації, розпорядження, обіжники, звернення. У документах повітових і сільських ревкомів відображені настрої і проблеми того часу.

Подальші документи експозиції розповідають про боротьбу трудящих Тернопільщини за соціальне і національне визволення, очолювану Комуністичною партією Західної України. Тут представлені численні листівки КПЗУ і КСМЗУ, що закликали трудящих боротись проти національного гноблення і соціальної несправедливості, домагатись державних безплатних україн-

ських шкіл, виступати проти політики профашистського уряду Пілсудського. До масових виступів на оборону своїх соціальних і людських прав закликали й листівки з нагоди відзначення Першотравня, роковин Великого Жовтня, відзначення днів пам'яті В. І. Леніна, К. Лібкнехта і Р. Люксембург — так званих «днів трьох Л». Листівки закликали також до участі в кампаніях на захист Е. Тельмана і Г. Дмитрова, підтримати справедливую боротьбу республіканської Іспанії.

Ряд документів виставки розповідає про спроби буржуазної Польщі усіма силами погасити полум'я революційної заграви.

Останній розділ виставки присвячений вереснево-жовтневим дням тридцять дев'ятого року, мирному будівництву нового життя у передвоєнні роки.

Архів виготовив також фотокопії архівних документів для експонування на виставці в обласному краєзнавчому музеї.

Л. С. БОЙЦУН

Кіровоград. Адміністрація і профком держархіву області організували і провели для членів трудового колективу екскурсію до музею-заповідника «Хутір Надія» (Кіровоградський район). Архівісти ознайомились з експозицією музею-заповідника — документами, фотографіями, портретами, оригіналами книжок та ін., що розповідають про родину Тобілевичів, творчу діяльність І. К. Карпенка-Карого — одного з корифеїв українського театру, про його зустрічі і зв'язки з Л. М. Толстим, В. Г. Короленком, М. Г. Савіною та ін.

Серед експонатів музею — копії документів, виявлених у держархіві області.

Відбулася зустріч архівістів і музейних працівників, під час якої йшлося про зміцнення професійних контактів споріднених установ з питань дослідження та пропаганди архівних першоджерел, які висвітлюють історію розвитку культури краю, пов'язані з іменами корифеїв українського театру І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Садовського, М. Заньковецької, П. Саксаганського тощо.

Т. М. КОСЕНКО

ІНФОРМАЦІЯ ТА ХРОНІКА

В АРХІВНИХ УСТАНОВАХ РЕСПУБЛІКИ

ЦДАМЛМ УРСР. 28 липня 1989 р. відбувся літературний вечір, присвячений 140-річчю з дня народження Олени Пчілки (Ольги Петрівни Косач, 1849—1930).

Вечір відкрив директор архіву-музею М. І. Крячок, який коротко охарактеризував життєвий і творчий шлях письменниці. Слово про Олену Пчілку виголосив літературознавець, дослідник творчості Лесі Українки, кандидат філологічних наук А. І. Костенко. Він розповів, зокрема, про зустрічі з родиною Косачів. Про велику роль Олени Пчілки у формуванні поетичного таланту Лесі Українки, про її боротьбу за рідну мову, про поезії та публіцистику, перекладацьку і педагогічну діяльність письменниці говорив на вечорі викладач Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук В. Г. Іваненко. Творчий лабораторії письменниці, її листуванню, прозовий та поетичний спадщині присвятила свій виступ літературознавець, кандидат філологічних наук Н. О. Вишневецька. Директор Літературно-меморіального музею Лесі Українки, кандидат педагогічних наук Г. Г. Аврахов зупинився на родинних і творчих зв'язках Драгоманових і Косачів. Старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, кандидат філологічних наук Р. С. Міщук наголосив у своєму виступі на необхідності видання повного зібрання творів Олени Пчілки, її праць з фольклористики та етнографії. Про видавничу і редакторську діяльність Олени Пчілки розповіла методист Республіканського будинку літераторів В. І. Гнатенко.

Учасники вечора мали змогу ознайомитись з документально-книжковою виставкою про життя і творчість письменниці, де використано документи і друковані видання ЦДАМЛМ УРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві, науково-довідкової бібліотеки ЦДА УРСР, відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Серед її експонатів — фотокопії рукописів Олени Пчілки, фотографії Лесі Українки, членів сім'ї Косачів, Драгоманових. Привертають увагу також листи відомих діячів культури до письменниці, документи про видання журналів «Рідний край», «Молода Україна», українського жіночого журналу «Перший вінок», що видавався за ініціативою і допомогою Олени Пчілки.

В. М. ШЕПЕЛЮК

Чернівці. Державний архів Чернівецької області випустив фотогазету під назвою «И равные как братья, по-братски будем жить», присвячену 100-річчю з дня смерті видатного румунського і молдавського поета Міхая Емінеску. Як відомо, за рішенням ЮНЕСКО 1989 р. оголошений роком М. Емінеску.

У центрі газети — фотографія поета і карта місць, пов'язаних з його перебуванням у Чернівцях. Подаються фото школи, в якій М. Емінович (справжнє прізвище М. Емінеску) вчився в 1858—1860 роках (нині буд. № 4 по вул. Боженко), та вищої гімназії, учнем якої він був у 1860—1863 рр., копії записів про його навчання в цих закладах. Привертають увагу автограф гімназиста Еміновича на книзі, подарованій бібліотеці гімназії, сторінка літературного журналу «Ревіста Буковиней», у якому в січні 1866 р. було надруковано перший твір Емінеску — оду «На могилі Арона Пумнула».

До фотогазети вміщено також фото будинку № 19 по вул. Седого, в якому Емінеску мешкав з осені 1858 р. по літо 1860 р. та з осені 1865 р. по січень 1866 р.

Фотогазета знайомить з викладачами гімназії, любимими наставниками Емінеску, учасниками буржуазно-демократичної революції 1848 р.: Ернстом Рудольфом Нойбауером — німецьким поетом і публіцистом та Ароном Пумнулом — румунським письменником, близькими друзями поета — відомим буковинським художником Е. Бучевським і письменником Т. Штефанеллі, сестрою поета А. Дроглі.

Газета інформує про періодичні видання, в яких друкувались твори Емінеску, критичні замітки про його творчість, повідомлення про видання творів поета мовами народів світу.

7 грудня 1930 р. у Чернівцях було встановлено бюст Емінеску. Одна з фотографій газети зафіксувала церемонію його відкриття.

Викликають інтерес і інші матеріали газети.

М. Д. НИКИРСА

СОДЕРЖАНИЕ

Исторической науке — полноценную источниковую базу	3
Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении тов. Пшеничного Г. С. орденом Трудового Красного Знамени	10
Из фондов ЦГАКФФД УССР	11
Публикации архивных документов	
САМАРЦЕВ И. Г. Неизвестные листовки киевского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса» 1897—1898 гг.	15
ШАНДРА В. С. Документы ЦГИА УССР в г. Киеве о П. А. Кулише	20
Теория и практика архивного дела	
ДАНИЛЬЧЕНКО Г. П. (Днепропетровск) Расширение доступа к документам Госархива Днепропетровской области	28
РОЖКО В. Е. (Луцк) Использование периодической печати работниками хозрасчетной группы Госархива Волынской области	31
Обзоры источников и документальные очерки	
ШТЫВОЛОКА О. И. Документы ПА ИИП при ЦК Компартии Украины о приеме подпольными организациями и партизанскими отрядами советских граждан в ряды Коммунистической партии на временно оккупированной фашистскими захватчиками территории УССР в 1941—1944 гг.	36
АЛЕЩЕНКО М. И. (Каменец-Подольский) Архивные источники об участии комитетов незаможных крестьян в осуществлении ленинского плана культурной революции на Украине (1920—1933 гг.)	43
САРНАЦКИЙ А. П. (Запорожье) Новые документы по истории участия демократической интеллигенции в революционном движении (1910—1914 гг.)	45
ЗАРУБА В. Н. (Днепропетровск). Освещение истории Украины конца XVII в. в документах «Архива полковника Ильи Новицкого»	50
Памятники отечественного источниковедения	
ЗАМЛИНСКИЙ В. А., ИВАНЕНКО А. М. «Черниговская летопись» — ценный источник по истории Украины конца XVI — первой половины XVIII вв.	56
Черниговская летопись. 1587—1750	57
Поиски и находки в архивах	
ЯКОВЕНКО Н. Н. Новый документ к истории киевских ремесленных цехов начала XVII в.	68
МЫЦИК Ю. А. (Днепропетровск). Вновь выявленное письмо Мухаммед-Гирея IV к Богдану Хмельницкому	71
Критика и библиография	
КИРИЧУК Ю. А., КАЧАРАБА С. П. (Львов). Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією. Збірник документів і матеріалів	75
БОРЯК Г. В. С. Н. Плохий. Борьба украинского народа с католической экспансией (XVI—XVII вв.)	76
ЧЕРНЯКОВ Б. И. Новый архивоведческий источник по истории украинской периодической печати	77
Информация и хроника	
ШЕПЕЛЮК В. Н., НИКИРСА М. Д. В архивных учреждениях республики	80
Информация	55, 79